

САВРЕМЕНА
БИБЛИОТЕКА

УРЕДНИК
П. М. ПЕТРОВИЋ

БЕОГРАД

A decorative border of stylized floral and leaf motifs surrounds the text. The border is composed of various elements including roses, leaves, and swirling vines, all rendered in a black and white line-art style. The border is rectangular, with the bottom edge being more ornate and wider than the top and sides.

ТУРГЕЊЕВ

—
КЛАРА МИЛИЋ

ПРИПОВЕТКА

1924

Тис

ПРЕВЕЛА СА РУСКОГА
ЗОРКА ВЕЛИМИРОВИЋ.

—
СЛИКУ НА ОМОТУ И ОРНАМЕНТЕ ИЗРАДИО
ТОМИСЛАВ КРИЗМАН.

—
ШТАМПАЛА
„ТИПОГРАФИЈА“ Д. Д.
У ЗАГРЕБУ.

КЛАРА МИЛИЋ

I.

У пролеће 1878. године становао је у Москви у малој црвеној кућици на Шабаловци — двадесет-петогодишњи младић, по имену Јаков Аратов. Са њим је становала његова тетка, стара девојка око педесет година, сестра његова оца, Платонида Ивановна. Она је управљала кућом и водила рачуне, зашто је Аратов био сасвим неспособан. Друге родбине није имао. Неколико година раније, његов отац, сиромах племић, из Т...е губерније, беше се преселио у Москву заједно са њим и Платонидом Ивановном, коју је он увек звао Платоша; братаца ју је тако исто звао. Напуштајући село, у којем су сви дотле живели, стари Аратов преселио се у престоницу, с тим да сина смести на универзитет, за који га је он сам спремао; купио је буд за што кућицу у некој удаљеној улици и сместио се у њој са свима својим књигама и „препаратима“. Имао је много књига и препарата, јер је био веома учен човек, „чудан светац“, по речима својих суседа. Држали су га за мађионичара; шта више, прозвали су га „посматрачем инсеката“. Занимао се хемијом, минералогијом, етнологијом, ботаником и медицином; лечио је добровољне пацијенте травама и металним прашком, својим проналаском, по Парцелзијевој методи. Тим истим прашковима отерао је у гроб своју младу, лепушкасту, али веома витку жену, коју је страшно волео

од које је имао јединца сина. Тим истим прашком искварио је и здравље свога сина, које је напротив желео да оснажи, јер је у његовом организму назирао анемију и склоност ка јектици, наслеђеној од матере. Име „мађионичара“ добио је с тога што се између осталог држао за праунука — не у правој линији, разуме се — знаменитога Бриса, у чију је част и сина назвао Јаковом. Био је човек „добричина“, али карактера меланхолична, плашљива, неодлучна, наклоњен свему тајанственом и мистичном. Полугласно изговорено „А!“ био је његов обичан усклик; са тим ускликом на уснама је и умро две године по доласку у Москву.

Његов син Јаков по спољашности није личио на оца, који је био ружан, незграпан и неспретан; више је личио на своју мајку. Исте танане и пријатне црте, исту меку плаву косу, исти мали, кукасти нос, иста напућена деџа уста — и велике зеленкасто-сиве несталне очи са густим трепавицама. Зато је карактер личио на оца, и ма да лицем није личио на оца, ипак је око имало очев израз — имао је и чворновате руке и упале груди, као стари Аратов, кога управо не треба називати старим, јер није доживео ни педесет година. Још за живота његова Јаков је ступио на универзитет, на физичко-математички факултет; али, није га завршио — не што је био лен, већ с тога што по његовоме мишљењу на универзитету нећеш научити ништа више но што би могао да научиш и код куће; а за дипломом није тежио, јер није рачунао на службу. Од својих се другова туђио, није се готово ни са ким упознавао, особито се клонио женских и живео је веома усамљено, погружен у своје књиге. Клонио се жена, ма да је имао врло нежно срце и робовао лепоти . . . Шта више, набавио је себи раскошан енглески кипсек, и (о, бруке!) уживао у сликама разних заносних Гиљнара и Медора, којима је био „украшен“.

Непрестано га је задржавала његова урођена стидљивост, у кући је био заузео бивши очев кабинет, који му је био и соба за спавање; спавао је у истој постељи на којој је издахнуо његов отац.

Велики ослонац свега његова бића, незамењив друг и пријатељ била му је тетка, та Платоша, с којом је једва измењао по десетак речи дневно, али, без које не би могао ни да крочи. То вам је била особа са дугим лицем и зубима, са бледим очима на бледу лицу, са сталним изразом полужалости, полузабринутог страха. Увек одевена у сиву хаљину и сиву мараму, која је мирисала на камфор, тумарала је по кући као сенка нечујним корањима, уздисала и шаптала молитве — особито једну, најмилију, свега од две речи: „Боже помози!“ и веома марљиво управљала газдинством, чувала сваку пару и све куповала сама. Свога братанца обожавала је; непрестано се бринула о његовом здрављу, — бојала се свега — не ради себе, но ради њега — дешавало се да тек што га угледа, одмах лагано уђе и спусти на сто за писање чашу чаја за груди, или га поглади по леђима својим меким, као памук, рукама. Јакову није била досадна та пажња, — међутим, чај за груди није пио, и само би задовољно махнуо главом. Уосталом, није се могао похвалити здрављем. Био је веома осетљив, нервозан, неповерљив, патио је од лупања срца, каткад од заптивања; као и отац му, веровао је да у природи и у души човечјој постоје тајне, које се некад могу прозрети, али појмити — никада; веровао је да постоје неке силе и утицаји, покаткад добре, али већином зле... веровао је тако исто и у науку, њено достојанство и значај. У последње време беше се страшно одао фотографији. Задах, који су распростирале при том послу употребљене ствари, узнемиривао је стару тетку — опет не ради себе — но ради Јаше, ради његових груди; али, при свој благодсти његова

карактера био је прилично тврдоглав — и страсно је настављао свој омиљени посао. Платоша се помирила, само је више но пре уздисала и шапутала: „Боже помози!“ гледајући његове јодом обојене прсте.

Као што је већ речено, Јаков се туђио својих другова; али, ипак се са једним беше блиско спријатељио и виђао се често са њим, чак и после, кад тај друг напусти универзитет и ступи у службу, која га, усталом, није баш јако везивала; по његовим речима, он се беше „пришуњао“ уз зидање Храма Спаситељевог, ма да није имао ни појма о архитектури. Чудновато, тај једини Аратовљев пријатељ, по презимену Купфер, порушени Немац, који није знао ни једне немачке речи, него се чак и ругао „Немцима“, — тај пријатељ није имао, очевидно, ничега сроднога са њим. Био је то црномањаст, румен дечко, весељак, говорљив и велики љубитељ женскога друштва, којег се тако клонио Аратов. Истина је, Купфер је често доручковао и ручао код њега — па је чак, као сиромах човек, често позајмљивао и по мало новца; али, ипак, није то гонило одрешитога Немца да тако често похађа мрачну кућицу на Шабаловци. Нему се свиђала душевна чистота, „идеалност“ Јаковљева, може бити баш као супротност ономе што је сваки дан сретао и виђао — или може бити да се баш у том самом привлачењу ка „идеалном“ младићу откривала само његова германска крв. Јакову се свиђала добродушна искреност Купферова; а осим тога његова причања о позориштима, концертима, баловима, на којима је он био свакидањи гост, — уопште причања о том туђем свету, у који Јаков није хтео да продре — потајно су занимала и узбуђивала младога аскета, ма да нису побуђивала у њему жељу да сам све то испита својим искуством. И Платоша је трпела Купфера; додуше њој

се чинило као да је он каткад преко мере неперемонијалан; али, инстинктивно је осећала и разумевала да он искрено воли њенога драгога Јашу, па не само да је трпела лармацију госта, него га је чак и волела.

II.

У то доба, о којем сада говоримо, живела је у Москви нека удовица, грузинска кнегиња, — личност непозната, готово сумњива. Имала је око четрдесет година; у младости, вероватно, цветала је оном особитом источњачком лепотом, која тако брзо пролази; сада се белила, руменила и бојила косу жутом бојом. О њој су се проносили разни, не сасвим повољни гласови; мужа јој нико није познавао, а ни у једној вароши није живела дуго. Није имала ни деце, ни имања; али, живела је отворено — на дугу или на који други начин; држала је, како се вели, салон и примала је доста шарено друштво, поглавито омладину. Све у њеној кући, почињући од њене хаљине па до екипажа и послуге — носило је на себи отисак нечег лошег, поправљеног старог; али, ни сама кнегиња, ни њени гости, очевидно, нису ништа лепше ни тражили. Кнегиња је важила као љубитељка музике и књижевности, заштитница глумаца и вештака; и заиста су њу интересовала сва та „питања“, она се одушевљавала њима, и то не привидно. Естетична жица била је код ње развијена. Осим тога била је веома приступачна, љубазна и без икакве надуваности и хвалисања, и — што многи нису слутили — врло добра, мека срца и снисходљива... Ретке особине — али тим драже — особито код људи те врсте! „Уображена жена, — рекао је за њу један паметан човек, — али ће за цело ући у рај! Јер све

се опрашта, и њој ће се све опростити.“ О њој су говорили и то да кад год је остављала коју варош, остављала је за собом исто толико поверилаца колико и људи којима је учинила добра. Меко срце повија се како хоћеш!

Купфер је, као што се и могло очекивати, допао у њен дом — и постао јој близак . . . Зли језици су говорили: веома близак. Он сам изражавао се о њој не само пријатељски, него и са поштовањем; називао је благом од жене — ма шта се говорило о њој, и био је чврсто уверен да она воли уметност и да ју разуме. — Једном после ручка код Аратових, кад се повео говор о кнегињи и њеним вечерима, поче да наговара Јакова, да већ једном напусти свој анахоретски живот и да допусти њему, Купферу, да га упозна са својом пријатељском. Јаков у први мах није хтео да чује о томе.

— А шта ти мислиш, — викну најзад Купфер, — каква је то представа? Просто ћу те узети таквог као што си сад, у том капуту и одвешћу те к њој једно вече. Нема, брате, тамо никакве етикеције! Та, ти си и учен и волиш књижевност и музику (у Аратовљевој кабинету доиста је стојао пијанино, на којем је он по каткад изводио акорде са пониженом септимом), а у њеној кући има свега тога у изобиљу! . . . Тамо ћеш наћи симпатичне људе без икаквих претензија! А најзад и не треба у твојим годинама и са таквом спољашношћу (Аратов обори очи и махну руком) — да, да, са таквом спољашношћу . . . да се тако туђиш друштва, света! Нећу те водити генералима! Уосталом, ја их и сам не познајем! . . . Не противи се, голубићу! Чедност је — лепа и поштена ствар . . . Али, зашто да се одајеш аскетизму? Не спремаш се, ваљда, за калуђера!

При свем том Аратов се непрестано одупирао; али, Купферу изненада притече у помоћ Платонида Ивановна. Ма да није добро разумела шта значи

реч аскетизам — ипак је мислила да ће за Јашку добро бити ако се мало разоноди, упозна са људима и сам се покаже.

— Тим пре, — додаде она, — што сам ја уверена да те Фјодор Фјодоровић неће одвести на зло место!

— Вратићу вам га у свој његовој невиности; — узвикну Купфер, кога је Платонида Ивановна, поред свег поверења, мерила узнемиреним погледима.

Аратов поцрвене до ушију; али, престаде да се противи.

Свршило се тиме, што га је Купфер сутрадан одвео на кнегињино вече. Али, Аратов не остаде тамо дуго. Прво, нашао је код ње двадесетину гостију, које мушких, које женских, можда и симпатичних, али ипак страних, а то му је било досадно, ма да није морао много да говори, чега се највише бојао. Друго, није му се допала ни сама домаћица, ма да га је примила веома љубазно и просто. Ништа му се није допало на њој: ни обојено лице, ни наковрћена коса, ни промукли слатки глас, ни плачеван смех, ни превртање очију, ни претеран деколте, ни њени надувени сјајни прсти, начичкани прстењем. Посадивши се у угао, брзим погледом разгледа госте — а кад не нађе познаника, загледа се упорно у своје ноге. Кад најзад један путујући уметник, са испијеним лицем, дугом косом и стаклетом под намрштеном обрвом седе за клавир, и, ударавши размахнуто рукама по диркама, а ногом по педалу, поче да свира Листову фантазију на Вагнерову тему, Аратов не издржа и утече, поневши у својој души тежак и ниомио утисак, кроз који је ипак пробијало нешто и њему самом непознато али значајно, што га је узнемирало.

III.

Купфер је дошао сутрадан на ручак, али о јучерашњем вечеру није говорио, чак ни укорио Аратова што је тако брзо побегао, само је жалио што није дочекао вечеру, на којој се служио шампањац (да приметимо у загради: нижегородски производ). Купфер је, јамачно, разумео да се узалуд трудио да обрати свога пријатеља и да Аратов за то друштво и тај начин живота никако није „погодан“. Аратов такође није говорио ни о кнегињи, ни о јучерањем вечеру. Платонида Ивановна није знала да ли да се радује или да жали што тај први покушај није испао за руком! Најзад, помисли да би Јашино здравље могло да страда од таквих шетња и умирила се. Купфер оде одмах по ручку и целе недеље затим не дође. Не с тога што би се дурио на Аратова због неуспеха своје препоруке — добричина није био способан за то, — него је свакако био нашао какав посао, који му је одузимао све време, све мисли, јер је и после ретко долазио Аратовима, био је расејан, говорио је мало и брзо одлазио . . . Аратов је живео као и раније; али, ако се може тако рећи, беше му се нешто закачило за душу. Непрестано се сећао нечега, не знајући ни сам управо чега, али се то „нешто“ тицало оног вечера што га је провео код кнегиње. При свем том, никад није пожелео да опет оде к њој, и свет који је делимично видео код ње у кући одбијао га је јаче но икад пре. Тако је прохујало шест недеља.

Једно јутро Купфер опет дође к њему; али, овога пута са мало смућеним изразом.

— Ја знам, — рече он са усиљеним смешкањем, — да се теби није свидела она посета; али, ипак се надам да ћеш примити мој предлог . . . да ми нећеш одбити молбу!

— А шта то? — запита Аратов.

— Ево шта, — настави Купфер, све живље, — овде постоји друштво љубитеља уметности, које с времена на време приређује читања, концерте, па чак и позоришне представе са добротворним сврхама . . .

— А учествује ли кнегиња? — упаде му Аратов у реч.

— Кнегиња увек учествује у добрим делима; али, то није ништа. Ми приређујемо књижевно-музичко матине . . . и на том матинеу можеш чути девојку . . . необичну девојку. Још нисмо на чисто: да ли је Рашел или Виардо? . . . Јер она и пева, и рецитује и игра изврсно. То ти је, брате, дар првога реда! Говорим без претеривања. Па . . . хоћеш ли узети улазницу? Пет рубаља, ако хоћеш први ред.

— А откуда је дошла та чудна девојка? — упита га Аратов.

Купфер се зацери.

— То већ не смем да кажем . . . У последње време приљубила се уз кнегињу. Ти знаш да је кнегиња заштитница свију таквих личности . . . Та, ти си је, зацело, видео оног вечера.

Аратов задрхта, потајно, слабо; али, ништа не рече.

— Она је већ играла негде у унутрашњости, — настави Купфер, — уопште, створена је за позориште. Видећеш и сам.

— А како јој је име? — запита Аратов.

— Клара . . .

— Клара? — понови Аратов. — Не може бити!

— А зашто не би могло бити? Клара . . .

Клара Милић, то јој, додуше, није право име . . . али, тако је зову. Певаће романсу од Глинке . . . и Чајковског, а затим ће читати писмо из „Евгенија Оњегина.“ Шта је, хоћеш ли узети улазницу?

— Кад ће то бити?

— Сутра . . . сутра у један и по, у свечаној дворани на Остоженци . . . Ја ћу доћи по тебе. Хоћеш ли од пет рубаља улазницу? Ево . . . не, то је од три рубље. Ево . . . ево и програм . . . Ја распо- ређујем.

Аратов се замисли. Платонида Ивановна уђе баш у том тренутку, погледа га и запрепасти се.

— Јашо, — повика, — шта ти је? Што си тако збуњен? Фјодоре Фјодоровићу, шта сте му то казали?

Али, Аратов не даде своме пријатељу да одговори тетки, и, брзо прихвативши понуђену му улазницу, рече Платониди Ивановној да одмах да Купферу пет рубаља.

Она се зачуди, очи јој се укочише . . . Ипак, даде Купферу ћутке новац. Сувише је строго Јаша викнуо.

— Сутра ћу ти причати чудеса! — повика Купфер и појури вратима. — Чекај ме сутра!

— Има ли црне очи? — промрмља за њим Аратов.

— Као угаљ! — весело довикну Купфер и оде.

Аратов оде у своју собу, а Платонида Ивановна остаде на месту, као укопана, шапћући: „Боже помози! Боже помози!“

V.

Велика дворана у кући на Остоженци била је већ упола пуна посетилаца, кад Аратов и Купфер уђоше. У тој су дворани понекад даване позоришне представе; али, овога пута у њој не беше ни декорација, ни завеса. Приређивачи „матинеа“ беху се ограничили на то што су на једном крају дворане подигли естраду, на њој сместили клавир, пултове за ноте, неколико столица, сто са боцом воде и

неколико чаша ; да, прекрили су црвеном чохом врата, што су водила у собу одређену за уметнике. У првом је реду већ седела кнегиња у бледо зеленој хаљини; Аратов седе подаље од ње, пошто ју је једва поздравио. Публика је била разноврсна, већином младићи из разних школа. Купфер као приређивач, са белом траком на фраку, кочоперио се и трчкарао на све стране; кнегиња очевидно беше узбуђена, осврташе се, осмејкиваше се на све стране, разговараше са својим суседима . . . око ње беху само мушкарци. На естради појави се прво јектичави флаутист, овлажи пажљиво писак и отпишта неку такође јектичаву пијесу; два човека повикаше: „Браво“! Затим неки дебели господин са наочарима, врло озбиљна изгледа, прочита у басу један одломак од Шчедрина. Пљескали су одломку, а не њему; затим се појави пијаниста, кога је Аратов већ познавао и пролупа ону Листову фантазију; њега удостојише изазивања. Он се клањаше, наслонивши се руком на наслон једне столице, после свакога поклона, стресао је косу, сасвим као Лист! Најзад, после доста дугог размака, заљуља се црвена чоха на вратима иза естраде, размаче се у ширину — и појави се Клара Милић. Дворана одјекну од пљескања. Неодлучним корацима приђе она напред на естраду, застаде и остаде непомично, скрстивши преда се своје велике лепе руке без рукавица, па нити седе, нити се поклони, нити се насмеши.

Била је то девојка око двадесет година, висока, плећата, али ипак стасита. Лица припурастог, мало јеврејског, мало циганског типа, очију не баш великих, црних, под густим, састављеним обрвама, носа права, мало заврнута, усана танких са лепим, али оштрим нагибом, са густом црном косом, која је тешко падала, ниским, непокретним, готово мраморним челом, мајушним ушима . . . свим лицем замишљеним, готово суровим. Природа страсна, са-

мовољна, једва добра, једва умна, али даровита, скривала се пред њим.

Неко време не дизаше очију; али, одједном се стресе и погледа редом слушаоце својим одлучним, али не пажљивим, већ више у себе удубљеним погледом . . . „Како има трагичне очи!“ примети неки седи кицош, који је седео иза Аратова, са лицем налик на кокоте из Реваља, позната московска свезналица и ухода. Кицош је био глуп, и хтеде да каже глупост, али рече истину! Аратов, који од појаве Кларине не скидаше са ње очију, тек се сад сети да ју је заиста видео код кнегиње; и не само да ју је видео, него и приметио да га је неколико пута са особитом пажњом погледала својим тамним, сталним погледом. Па, и сада . . . или му се то можда причинило — кад га је угледала у првом реду, као да се зарадовала и као да је поруменила — опет га гледаше непрестано. Затим, не окренувши се, одступи корак, два, у правцу клавира, за којим је већ седео њен пратилац — дугокоси странац. Требала је да отпева Глинкину романсу „Тек што сам те познао“ . . . Она одмах поче да пева, не гледајући у ноте, не мењајући положај својих руку. Глас јој је био звучан и мек — контралт — речи је изговарала јасно и добро, певала је једнолико без нагласка, али са силним изразом. „Пева са осећањем!“ промрља онај исти кицош, што је седео иза Аратова. — И опет рече истину. Са свију страна зачуше се звуци: „*Bis!* браво!“ — али, она погледа Аратова, који нити клицаше, нити тапшаше, — њему се није особито допало њено певање — лако се поклониле и оде, не примивши понуђену руку косматог пијаниста. Изазваше је . . . Она се убрзо појави, приђе клавиру оним истим неодлучним корацима, дошану две речи пратиоцу, који је морао да узима и намести друге а не већ припремљене ноте — и запева Чајковскову романсу „Не само онај, који

је осетио жудњу састанка" . . . Ту је романсу певала друкчије него прву — полугласно, готово уморно . . . и тек при претпоследњем стиху: „Разумејте како сам патио“, откиде јој се из груди звонак и топал крик . . . Последњи стих: „И како патим“ готово прошапта, жалосно отегнувши последњу реч. Та романса произведе слабији утисак на публику него Глинкина, али опет беше много тапшања. Особито се одликовао Купфер, који је склапао дланове на особит начин као буренце и тиме изазвао необично јасан звук. Кнегиња му предаде велику, растресену киту цвећа, да је преда певачици; али, она и не примети погнутог Купфера, ни његову опружену руку са китом цвећа, окрете се и оде, и по други пут, не дочекавши пијаниста — који сад још хитрије скочи, да је отпрати — и пошто опет би узалуд, тако стресе косу, како зацело Лист никад није радио!

За све време док је Клара певала, Аратов је проматрао њено лице. Чинило му се да су њене очи, са сасвим обореним трепавицама опет биле управљене на њ; али, особито га је поражавала непокретност тога лица, чела, обрва — само је при њеном страсном усклику приметио како је кроз једва размакнуте усне топло засијао ред белих, тесно збијених зуба. Купфер му приђе . . .

— Но, шта мислиш, брате, како ти се свиђа? — запита га, сав сјајан од узбуђења.

— Леп глас, — одговори Аратов, — али, још не уме да пева, нема праве школе. (Зашто је то казао и каква је појма имао о „школи“ — Бог ће знати).

Купфер се зачуди.

— Нема школе, — понови он, развлачећи. — Но, то . . . Она се још може учити. Али, зато каква је то душа! Почекај само мало: чућеш је у Татијанином писму.

Он се одмаче од Аратова — а овај помисли : „Душа! Са таквим леденим лицем!“ Он је налазио да се она и држи и креће као магнетизована, као месечарка. И у исто време она га заиста . . . Да! заиста га мери очима.

Међутим, „матине“ се наставило. Дебељко са наочарима опет изиђе; без обзира на своју озбиљну спољашност, он уображаваше да је комичар — и прочита једну сцену из Гогоља, али не изазва ни једнога знака одобравања, опет промаче флаутист, прогрме пијанист, један дечко од дванаест година, напомађен и накудрављен, али са сузама на образима, отпишта неку варијацију на виолини. Чудно је изгледало то, што се у паузама између читања и музике, из собе уметника, покадкад чули испрекилани звуци валдхорна; међутим, тај инструмент остаде неупотребљен. Допније је објашњено да је уметник који је био позват да свира на њему, у тренутку изласка пред публику добио трему. Напослетку изиђе опет Клара Милић.

У руци држаше свешчицу Пушкинових дела, али за све време читања ње погледа ни једанпут у њу . . . Видело се да је уплашена, мала књижица дрхтала јој је у руци. И Аратов беше приметно израз сете, који се са да беше разлио по свима њеним цртама. Први стих „Ја вам пишем . . . и шта бих више?“ изговори она необично просто, готово наивно и са наивним, искреним и немоћним покретом пружи обе руке напред. Затим поче по мало да се жури, али већ почињући са стихом „Другом! не! Никоме на свету не бих поклонила срце!“ — она овлада собом, оживе, и када дође до речи „Цео мој живот био је верна залога састанка с тобом“, — њен дотле доста загушен глас зазвуча одушевљено и смело — а очи јој исто тако смело и право упрте у Аратова. С тим истим заносом настави она — и тек при крају спусти глас — и

у њему и на лицу показа се она пређашња сета. Последња четири стиха само прошапта, — свештица Пушкинових дела исклизну јој из руку — и она се брзо удаљи.

Публика поче бурно да тапше и да је изазива... Један богослов, Малорус, тако је громко викао : „Милић! Милић!“ да га је сусед, учтиво и пун саучешћа, замолио да поштеди у себи будућега протођакона!“ Али, Аратов одмах устаде и упути се излазу. Купфер га стиже...

— За Бога, куда ћеш? — упита га. — Хоћеш ли да те упознам са Кларом?

— Нећу, хвала, — брзо одговори Аратов и, говорећи, оде кући.

V.

Чудна и њему самом нејасна осећања узнемиравашу га. У ствари и читање Кларино није му се сасвим свидело... ма да није могао себи дати рачуна зашто баш не. То га је читање узнемирило; чинило му се да је било сувише оштро, нехармонично... Као да је нешто повредило у њему, чинило му се као некакво насиље. И ти упорни, оштри, оштро несносни погледи — на што они? Шта ли они значе?

Скромност му није допуштала да ни за тренутак помисли да се он могао допасти тој чудној девојци, да је могао у њој пробудити осећање налик на љубав, на страст!... А и он сам никад није себи представљао тако ону још непознату жену, ону девојку, којој ће се сав предати, која ће њега завоleti, постати његова вереница, његова жена... Он је ретко сањао о том: био је душом и телом чист; али, чисти лик, који би тада стварала његова машта, био је засењен другим ликом, ликом његове покојне матере, коју је он једва памтио, али чију

је слику чувао као светињу. Слика је била рађена акварелом, доста невешто, радила ју је пријатељица сусетка, али је сличност, по мишљењу свију, била потпуна. Исто такав нежан профил, исто такав добре сјајне очи, исто такву свилену косу, исти такав осмејак, исто такав јасан израз морала је имати она жена, она девојка, коју још није смео ни да очекује . . .

А ова црномањаста, са оштром косом и брчићима на уснама зацело није добра . . . „Циганка“ (Аратов није могао да се сети горег назива), — шта ће она њему?

Међутим, Аратов није могао да избије из главе ту гараву циганку, чије му се ни певање, ни читање, па ни сама спољашност не допадоше. Није могао то да појми и једио се сам на себе. Недавно пре тога беше прочитао роман Валтера Скота „Сен-Ронанске воде“ (у очевој библиотеци налазило се потпуно издање целокупних дела Валтера Скота; отац је ценио енглеског романтичара, као озбиљног, готово научног писца). Јунакиња тога романа зове се Клара Мобрај. Песник Красов, из четрдесетих година, написао је о њој једну песму, која се завршавала речима :

„Несрећна Кларо ! Махнита Кларо !
Несрећна Кларо Мобрај !“

И Аратов је знао ту песму . . . И, гле, сад су му се те речи непрестано врзле по глави: „Несрећна Кларо ! Махнита Кларо ! . . .“ (Зато се и зачудио тако кад му је Купфер споменуо Клару Милић). Чак је и Платоша приметила, и то не промену Јаковљева расположења, јер се оно никако није променило, већ некакву несагласност у његовим погледима и речима. Она га је пажљиво распитивала о књижевном матинеу, на којем је био, пошаптала, уздах-

нула, погледала га с преда, погледала га са стране, позади, и, одједном, пљеснувши се рукама по бедрима, узвикну:

— Но, Јашо! . . . Сад знам шта је!

— Шта је? — запита је Аратов.

— Ти си зацело на том матинеу видео какву од тих репатица (Платонида Ивановна називала је тако све госпође које су носиле модерне хаљине) . . . Допадљива њушкица, ломи се овако, криви се тако (Платонида је све то сама показивала), а очима колута (и то је представила, правећи кажи-прстом велике кругове по ваздуху). Теби, ненавикнутом, учинило се . . . али, то није ништа! Попи чај довече и свршено! . . . Боже помози!

Платоша ућута и оде. Од рођења тешко да је изговорила тако дугу живу беседу . . . Аратов помисли: „Има право тетка, треба попити чај . . . Све је то са невичности. (Заиста њему се први пут десило да обрати на себе женску пажњу, што, у сваком случају, раније није приметио). Не треба се мазити.“

И он се лати својих књига; увече се напи липова чаја, и чак целу ноћ преспава добро, није сањао ништа. Сутрадан ујутру опет се занимао фотографијом, као да ништа није ни било . . .

Али, пред вече му се опет помути мир.

VI.

А ево зашто: разносач му донесе писмо, написано правилним, крупним потезима женске руке, а са следећом садржином:

„Ако погађате ко вам пише и ако вам то не буде досадно, дођите сутра по ручку на Тверски булевар — око пет сати — и чекајте. Неће вас задржати дуго. Али, врло је важно. Дођите!“

Потписа није било. Аратов се одмах досети ко је писао, и баш то га узнемири. „Каква бесмислица, — промрмља једва чујно; — само је још то требало. Разуме се, нећу отићи!“ Али, ипак, позва разносача, од кога дознаде само толико да му је на улици собарица предала писмо. Пошто га отпусти, он опет прочита писмо и баци га на патос. . . . Али, почевши мало, опет га узе, прочита и опет рече: „Бесмислица!“ Али, писмо више не баци, него га склопи у орман. Аратов се лати својих обичних послова, сад једног, сад другог; али, ниједан му посао није ишао од руке. Одједном, учини му се као да треба да чека Купфера! Да ли је хтео нешто да га пита или може бити да му саопшти нешто. . . . Али, Купфер не дође. Затим Аратов узе Пушкинова дела, прочита писмо Татијанино и поново се увери да та „диганка“ баш ни мало није схватила прави смисао тога писма. А онај дедак Купфер виче: Рашел! Виардо! Затим приђе своје клавиру, несвесно га отвори и покуша да на памет одсвира мелодију Чајковскове романсе; али, одмах љутито затвори клавир, отиде тетци, у њену засебну, увек прегрејану собу, вечито задахнуту мирисом метвице и жалфије и других лековитих трава и тако претрпану ћилимовима, орманчићима, клушицама, јастучићима и другим меким намештајем, да би се невичан човек тешко окренуо и дисао у тој соби. Платонида Ивановна седела је крај прозора са плетивом у руци (плела је Јашенки шал, тридесетосми у његову животу), и врло се изненади. Аратов јој је свраћао ретко, јер кад год би му што затребало, довикнуо би из свога кабинета танким гласом: „Тетка Платоша!“ — Али, она га ипак понуди да седне и са нестрпљењем очекиваше његове прве речи, гледајући га једним оком кроз округле наочари, а другим преко њих. Она га не запита за здравље, а не понуди га ни чајем, јер је видела да није дошао за то. Ара-

тов се мало збуни . . . затим поче да говори . . . поче да говори о својој мајци, како је она живела с оцем и како се отац с њом упознао. Све је то знао врло добро . . . али, хтео је баш о томе да говори. На његову несрећу, Платоша баш ни мало није умела да говори: одговарала му је врло кратко, као да је подозревала да Јаша ни за то није дошао.

— Шта! — понови она, брзо, готово љутито преплећући иглама. — Истина је, мајка ти је била голубица . . . голубица, каквих . . . Твој ју је отац волео, као што и приличи мужу, верно и поштено до гроба; ни једну другу жену није волео, — додаде она повишеним гласом и скиде наочари.

— А је ли била стидљива? — после краћег ћутења упита Аратов.

— Зацело, стидљива. Као што и приличи женскоме полу. Ове смеле појавиле су се у последње време.

— А у ваше време није било тих слободних?

— Та, било их је и у наше време . . . Како да није! Да, али . . . које? Тако нека безобразна скитача. Вудара се, кочопери се . . . Шта је се тиче? На жалост, нађе се некаква будала, па се упеца. Али, честити људи нису их гледали. Сети се, да ли си кадгод видео такве у нашој кући?

Аратов ништа не одговори и врати се у свој кабинет. Платонида Ивановна одмери га, климну главом, опет натаче наочари и прихвати се плетива . . . али, не једанпут замисли се и испусти игле на колена.

А Аратов све до дубоко у ноћ љутито и с једом размишљао о том писму, о „циганки“, о заказаном састанку, на који зацело неће отићи! И ноћу га је узнемиривала. Непрестано му се привиђаху њене очи, час зажмирене, час широм отворене, са својим сталним, управо у њега упртим погледом — и оне непомичне црте са деспотским изразом.

Сутра-дан је опет, ни сам не зна зашто, непрестано очекивао Купфера; замало му не написа писмо . . . али ништа није радио . . . само нагло ходао по својој собици. Ни за тренутак није допуштао себи мисао да ће отићи на тај глупи „рандеву“ . . . али, у три и по сата, после ручка на двоје, на троје, одједаред натуче капут и капу, и кришом да га тетка не види истрча на улицу и упути се на Тверски булевар.

VII.

Аратов застаде на њему мало шетача. Време је било влажно и доста хладно. Трудио се да не мисли о томе шта ради, присиљавао се да посматра целу околину и да убеди себе да је и он дошао да се прође, као и ти шетачи . . . Јучерање писмо било му је у шпагу и он га је непрестано осећао. Он прође двапут булевером, загледајући оштро сваку женску која му је долазила у сусрет . . . Срце му је лупало, лупало . . . Осети умор и седе на клупу. Одједном му дође у главу: „А ако то писмо није написала она, него нека друга, друга жена?“ У ствари то би требало да му је свеједно . . . а ипак је морао да призна самоме себи да то не би желео. „То би било већ веома глупо, — помисли он, — још глупље од овога!“ Обузе га немир, поче да зебе, не с поља, већ изнутра. Неколико пута вадио је сат из шпага, погледао у њега, спуштао га натраг, и увек је заборављао колико је још минути остајало до пет. Чинило му се као да га сви пролазници загледају с некаквим особитим, подсмешљивим чуђењем и радозналошћу. Једно прљаво псетанце дотрча до њега, оњушка му ноге и поче да маше репом. Он срдито замахну на њ. Али, највише се једио на једног фабричног шегрта у платненим

хаљинама, који је седео на клупи, на истој страни булевара — и час звиждукајући, час чешкајући се и клатећи ноге у великим подераним ципелама, сваки час као погледао у њега. „Гле — сад, мислио је Аратов, — газда га зацело чека, а он овде, лештина једна, блене . . .“

Али, баш у том тренутку учини му се као да му се неко приближио и стао близу иза њега . . . нека топлина дуну отуда.

Он се обазре . . . Она !

Одмах ју познаде, ма да је била увила лице загасито плавим велом. У тренутку скочи са клупе . . . и остаде тако, не могавши да промуца ни речи. Она такође ћуташе. Он је био веома збуњен . . . али и њена збуњеност не беше мања. Аратов чак и кроз вео опази како је пребледела као мртвац. Али, ипак, она прва проговори.

— Хвала вам, — поче испрекиданим гласом, — хвала вам што сте дошли. Нисам се надала . . .

Она се лако окрете и пође булеваром. Аратов пође за њом.

— Ви ме, можда, осуђујете, — настави она, не окрећући главе. — И заиста мој је поступак веома чудноват . . . Али, ја сам много слушала о вама . . . не ! Нисам из тог узрока . . . Кад бисте ви знали . . . Тако много бих хтела да вам кажем, Боже мој ! Али, како ћу . . . како ћу !

Аратов је ишао поред ње, мало иза ње. Он јој није видео лица, видео јој је само шешир и крајичак вела, а и дуги, црни, већ изношени огртач. Одједном му се поврати сва дотадања срџба на њу и на себе; одједном му се показа сва смешност, сва неумесност тога састанка, тих објашњења међу сасвим непознатим људима, на отвореном булевару.

— Дошао сам на ваш позив ; — поче он, — дошао сам, поштована госпођице (њена рамена лагано задрхташе, она скрену на споредну путању, а он

за њом), само зато да бих објаснио, да бих дознао услед каквог вам се чудног неспоразума прохтело, да се обратите мени, човеку вама непознатом . . . који, који се само по томе досетио, како сте се ви изразили у вашем писму, да сте му баш ви писали . . . по томе се досетио што вам се за време оног књижевног матинеа, прохтело да му укажете сувише . . . сувише јавну пажњу!

Цео тај говор изговори Аратов доста јасним, али не баш чврстим гласом, каквим још врло млади људи одговарају на испиту из предмета, за који су се добро спремили . . . Он се срдio, био је гневан. Тај му је гњев баш и одрешio језик, који у обичном разговору није био веома слободан.

Она и даље иђаше путањом мало успореним корацима . . . Аратов, као и пре, за њом, као и пре видео јој је само стари огртач и не сасвим нов шешир. Његово самољубље патило је од помисли што сад зацело мисли: „Требала сам само да дам знак, па да он одмах дојури.“

Аратов је ћутао . . . очекивао је да му она одговори, али не рече ни речи.

— Ја сам готов да вас саслушам, — поче он опет, — и врло ће ми мило бити, ако вам ма чиме могу користити . . . ма да признајем, чуди ме . . . да при моме усамљеничком животу . . .

Али, Клара се при његовим последњим речима нагло окрете њему, и он угледа тако уплашено, тако дубоко ожалошћено лице, са тако сјајним крупним сузама у очима, са таквим тужним изразом на отвореним уснама, — и то је лице било тако дивно, — да он и нехотице застаде и сам осети нешто налик на страх, на сажалење и милину.

— Ах, зашто . . . зашто ви тако . . . — проговори она са неисказано искреном и истинитом јачином, а глас јој дирљиво зазвони. — Је ли могуће да вас је могло увредити што сам се обратила

вама... је ли могуће да ви ништа нисте разумели?... Ах, да! Ви нисте ништа разумели, ви нисте разумели шта сам вам говорила. Бог зна шта сте ви мислили о мени, ви нисте ни помислили колико је мене стало да вам пишем!... Ви сте се бринули само о себи, о своме достојанству, о своме миру!... Да, можда ја... (она тако чврсто стеже своје руке, принесене устима, да јој прсти почеше пудати)... Као да сам нешто тражила од вас, као да је било потребно неко објашњење... „Поштована госпођице“... „Ја сам, шта више, изненађен“... Ах, луда ја! Ја сам се преварила у вама, у вашем лику!... Кад сам вас први пут видела... Гле... Ви стоите... И бар једна реч! Дакле — ни речице?

Она заћута... Лице јој одједном плану — и одједном узе пакостан и дрзак израз.

— Боже, како је то глупо! — узвикну она одједном са оштрим кикотом. — Како је глуп наш састанак! Како сам ја глупа!... А и ви... пфуј!

Она презриво махну руком, готово га одгурну са путање, прође поред њега и брзо је нестале са булевара.

Тај покрет руке, тај увредљиви кикот, тај последњи узвик одједном повратише Аратову његово пређашње расположење и заглушише у њему оно осећање који му пониче у души, кад му се беше обратила са сузним очима. Он се опет разгневи и за мало не викну за девојком која се удаљавала: „Од вас може изићи добра глумица, али што вам треба ова комедија са мном?“

Крупним корацима врати се он кући, и ма да се целим путем љутио и негодовао, ипак је за све то време, кроз сва та непријатна и гадна осећања, нехотице пробијала успомена на оно чудно лице, које је само тренутно видео... Шта више, запита себе: „Зашто јој нисам одговорио, кад је од мене тражила само једну реч?“ „Нисам стигао“... .

мислио је он . . . „Није ми дала времена да кажем ту реч“ . . . „А и шта бих јој рекао?“ . . . Али одмах затресе главом и прекорно прогунђа: „Глу-мица!“

Па, ипак, у исто време, самољубље неискусног, нервозног младића, у први мах увређено, сад као да беше поласкано тим што је могао да изазове такву страст.

„Али, за то је у том тренутку, — настави он своја размишљања, — све то било свршено . . . Морао сам јој се учинити смешним . . .“

Та му мисао беше непријатна, и он опет поче да се срди и . . . на њу . . . и на себе. Вративши се кући, затвори се у свој кабинет. Није желео да се види са Платошом. Добра старица двапут је долазила до његових врата, прислушкивала уз кључаоницу, уздисала и шапутала своју молитву . . .

„Почело је! — мислила је она. — А тек му је двадесет и пет година . . . Ох, рано, рано!“

VIII.

Целог идућег дана Аратов беше нерасположен.

— Шта је, Јашо? — говорила му је Платонида Лвановна. — Данас си нешто расејан?! . . .

На старичином језику тај је израз сасвим тачно обележавао душевно стање Аратовљево. Радити није могао, а и сам није знао шта би хтео? Час је очекивао Купфера (сумњао је на Купфера, да је он дао адресу Клари . . . а и ко би јој други могао „много говорити“ о њему?), час се двоумио: не би ли требало тако завршити познанство са њом? Час је уображавао да ће му она опет писати; час је опет питао самога себе да ли не треба да јој напише писмо у којем ће јој све објаснити, — јер није желео да остави рђаво мишљење о себи . . . Али,

управо шта да објасни? Час би се у њему порађала готово одвратност према њој њеној наметљивости, дрскости; час му се опет приказивало оно неисказано тужно лице и причу онај неизбежан глас; час би се опет сетио њеног певања, читања — и не знађаше да ли је имао право са својом оштром осудом? Једном речју: расејан човек! Најзад му све то досади — и он се реши, како се каже, да се „отресе“ и да *одбаци* целу ту историју, која му је несумњиво сметала у послу и нарушавала мир. Али, није тако лако могао да изврши ту одлуку . . . Прошло је више од недеље дана док се повратио у стари колосек. Срећом, Купфер није никако долазио, као и да није био у Москви. Кратко време пре „историје“ Аратов беше почео да се занима сликарством, ради фотографисања; сада се са двоструком ревношћу лати тога посла.

Тако, неприметно, са неким, како доктори кажу „повратним наступима“, који се састојаху у томе на пример, да једанпут у мало не оде у посету кнегињи, — прођоше два . . . три месеца . . . и Аратов постаде стари Аратов. Само, тамо у дубини, под површином његова живота, пратило га је на сваком кораку нешто тешко и тајанствено. Тако и велика, тек упецана на удицу, риба, али још не извучена из воде, плива по дну дубоке реке, баш под истим чамцем у коме седи рибар са јаким прутом у руци.

Али, одједном, прелетајући не сасвим скорашњи број „Московских новости“, Аратов наиђе на следећи допис: „Са великом жалошћу, писао је неки дописник из Казана, бележимо у наш позоришни бележник вест о изненадној смрти наше даровите глумице Кларе Милић, која је успела да за кратко време њеног ангажмана постане љубимица наше одабране публике. Наша жалост у толико је већа што је госпођица Милић својевољно уништила свој млади

живот — који је тако много обећавао — помоћу отрова. И то тровање у толико је ужасније, што је глумица испила отров у самом позоришту! Једва су је довели до куће, где је она, на општу жалост, преминула. По вароши се говори, да ју је несрећна љубав навела на тај страشان корак“.

Аратов спусти полако новине на сто. Привидно је био сасвим миран . . . Али нешто га одједном текну у срце и у главу — и лагано обли му све удове знојем. Устаде, постоја мало у месту — и опет седе и поново прочита допис. Затим, опет устаде, леже на кревет и забацивши руке под главу, гледаше дуго као занесен у зид. За мало па се зид збриса . . . нестаде га . . . и он угледа пред собом булевар под влажним небом и њу у црном огртачу . . . Затим, на естради . . . виде чак и самога себе поред ње. Оно што га је у први мах тако силно текнуло у срце, поче сад да се пење . . . пење у грло. Хтеде да се искашље, хтеде да викне неког; али, глас га издаде и, на његово запрепашћење, из очију му се незадржано показаше сузе . . . Шта ли је изазвало те сузе? Жалост? Кајање? Или просто живци нису могли да издрже тај изненадни потрес? Јер шта је она била за њега? Зар не?

„Али, ко зна да ли је то истина? — одједном му сену кроз главу. — Морам дознати. Али, од кога? Од кнегиње? . . . Не, од Купфера . . . од Купфера! Али, кажу да он није у Москви. Свеједно! Прво морам к њему! . . .“

Са тим мислима у глави, Аратов се брзо обуче, најми кола и оде Купферу.

IX.

Није се надао да ће га наћи код куће . . . Али нађе га. Купфер заиста беше напустио Москву за неко време; али, већ недељу дана како се беше вратио и чак се спремао да поново посети Аратова. Купфер дочека Аратова, као обично, весело — и поче нешто да му прича . . . али га Аратов одмах нестрпљиво прекиде питањем:

— Је ли ти читао? Је ли истина?

— Шта, је ли истина? — одговори му зачуђени Купфер.

— О Клари Милић?

Лице Купферово доби жалостан израз.

— Да, да, брате, истина је; отровала се! Каква несрећа!

Аратов поћута мало.

— Је ли ти и ти прочитао у новинама? — запита он. — Или си можда био у Казану?

— Тако је, био сам у Казану; ја и кнегиња смо је отпратили тамо. Тамо је играла на позорници са великим успехом. Али, катастрофу нисам дочекао . . . Био сам у Јарославу.

— У Јарославу?

— Јест. Пратио сам кнегињу. Сад се настанила у Јарославу.

— Али, ти имаш несумњивих доказа?

— Сасвим несумњивих . . . из прве руке! У Казану сам се упознао са њеном породицом. Али, стани мало, брате, тебе као да јако потреса ова вест. А, сећам се, Клара ти се онда није допала! Ниси имао право! Била је чудна девојка, — али, глава! Несрећна глава! Врло сам жалио за њом!

Аратов не рече ни речи, спусти се на столицу, и после кратког времена замоли Купфера да му прича.

Овај се устезаше.

— Шта? — запита Купфер.

— Па, све! — одговори Аратов, отежући. — Ето, о њеној породици . . . и осталом. О свему што знаш!

— Зар те то занима? . . . Па, хајде!

И Купфер, коме се по лицу није могло приметити да баш тако много жали Клару, поче да прича.

Из његова причања Аратов дознаде да је право име Клари Милић било Катарина Миловидова; да јој је покојни отац био учитељ цртања у државној служби у Казану, да је радио рђаве портрете и светитељске образе — осим тога важио је за пијаницу и тиранина у кући . . . а при том образован човек! . . . (ту се Купфер задовољно насмеја своме каламбуру); да су иза њега остали: прво, удовица из трговачке породице, сасвим глупа жена, баш као из Островскове комедије; друго, кћи много старија од Кларе а ни налик на њу, девојка веома интелигентна, сањалица, болешљива, чудна и веома паметна девојка, брата мој; да оне обе и удовица и кћи живе обезбеђено у пристојној кућици, стеченој продајом рђавих портрета и икона; да је Клара . . . или Каћа, како хоћеш, још као дете све задивљавала својом даровитошћу, али је била непокорна, јогунаста и стално се свађала са оцем; да јој је љубав према позоришту била урођена, и да је у шеснаестој години побегла из родитељске куће са неком глумицом . . .

— Са глумцем?

— Не, није са глумцем, него са глумицом са којом се беше спријатељила . . . Додуше, та глумица имала је заштитника, богатог и већ старог господина, који се само зато није оженио њом што је већ био ожењен, а и глумица је била удана.

Даље је Купфер причао Аратову, како је Клара пре доласка у Москву играла и певала у позориштима по унутрашњости; и да је, пошто је узгубила своју пријатељицу глумицу (господин је такође канда

умро или се опет помирио са женом, што Купфер није добро знао) начинила познанство са кнегињом, тим благом од жене, коју ти, пријатељу мој, Јакове Андрејевићу, додаде са осећањем приповедач, — ниси умео да оцениш као што ваља; да су, најзад, Клари понудили ангажман у Казану и да је примила позив, ма да је пре тога уверавала, да никад неће напустити Москву! Али, Казанци су је волели . . . још како! Сваке представе ките цвећа и дарови! Житарски трговац, први у губернији, поклонио јој је златан дивит!

— Купфер је причао све то живо, али без велике сентименталности, прекидајући причање питањима: „Али, на што ће ти то?“ или: „Зашто?“ — када би га Аратов, који га је нетремице слушао, запиткивао о појединостима. Најзад, Купфер заврши причање, заћута и награди себе једном цигаретом.

— Али, зашто се отровала? — упита га Аратов. — У новинама беше . . .

Купфер одмахну руком.

— Е . . . то ти не умем рећи . . . Не знам. Новине лажу. Клара се владала примерно . . . Љубави није имала . . . А и откуда би са њеном охолошћу! Била је поносита и неприступачна, као сам сатана. Несрећна глава! Тврђа од камена! Верујеш ли — јер знаш како сам је добро познавао, — да никад нисам видео суза у њеним очима!

„А ја сам видео“, помисли Аратов.

— Само сам у последње време, — настави Купфер, — приметио на њој велику промену. Постала је досадна, ћути, по читаве сате не можеш ни речи чути од ње. Питао сам је: „Да вас није ко увредио, Катарина Миловидова?“ Јер сам јој познавао карактер: увреду није могла да поднесе! Она ћути и на томе остане. Није се радовала ни успесима на позорници; ките цвећа лете . . . а она се и не осмехне! Златан дивит погледала је једанпут — па га бацила

у страну! Жалила се што нема кога да јој напише праву улогу, онакву какву она замишља. И певање је сасвим напустила! Томе сам, брате крив и ја. Казао сам јој онда, како ти налазиш да она неча школе. Па, ипак . . . не зна се зашто се отровала! И како се отровала!

— У којој је улози имала највише успеха?

Аратов је желео да дозна коју је улогу последњи пут играла, а не зна зашто запита сасвим друго.

— Чини ми се у Островској „Груњи“. Али, опет ти понављам, љубавних веза није имала. Помисли само: становала је код матере у кући . . . Знаш те трговачке куће: у сваком углу икона, а пред њом кандило, страشان задах, мирише на киселину, у соби за примање само столице поред зида, на прозорима завесе, — а дође ли гост, домаћица почне, као да је непријатељ дошао. Откуда онда ту какве ин триге и љубави? Дешавало се, чак, да ни мене нису пуштали унутра. Њихова служавка, здрава жена у памучном сарафану, са опуштеним грудима, стане на праг и рикне: „Куда ћеш? . . .“ Не, ја заиста не знам зашто се отровала. Досадило јој да живи, — заврши Купфер своја философска размишљања.

Аратов је седео оборене главе. Најзад запита:

— Можеш ли ми дати адресу те куће у Казану?

— Могу, али шта ће ти? Или хоћеш да им пишеш?

— Може бити.

— Како хоћеш. Само ти баба неће одговорити, јер је неписмена. Мањ сестра . . . О, сестра је паметна! Али, опет ти се чудим, брате! Пре таква равнодушност . . . а сад толико интересовање! Све је то, драги мој, од усамљености!

Аратов не одговори ништа на ту примедбу и оде снабдевен адресом за Казан.

Идући Купферу, на лицу му се огледаше узрујаност, запрепашћење и нестрпљивост . . . Сад је ишао једнаким кораком, с обореним очима, с натученим шеширом на очи; готово сваки који га је срео пратио га је питајућим погледом . . . Али, он не примећиваше ништа, а не као онда на булевару! . . .

„Несрећна Клара! Махнита Клара!“ — брујаше непрестано у његовој души.

Х.

При свем том, Аратов проведе сутрашњи дан мирно. Шта више, могао је да се занима својим обичним послом. Само је, и при послу и ван посла, непрестано мислио о Клари, о ономе што му је Купфер јуче причао. Истина, мисли му такође беху доста мирне. Чинило му се, да га та чудна девојка занима са психолошког гледишта, као нека загонетка, за чије би решење требало пролупати главу. „Побегла са глумицом коју је други издржавао, — мишљаше он, — прибегла под заштиту кнегињину и живела код ње — па никаквих љубавних веза? Невероватно! . . . Купфер каже: гордост! Али, прво, ми знамо (Аратов је требао да каже: читали смо) . . . ми знамо, да се гордост слаже с лакомисленошћу; а друго, како је она, тако горда, могла да позове на састанак човека, који је могао да јој покаже презирање . . . а и показао га . . . и још на јавном месту . . . на булевару!“ Ту се Аратов сети целе сцене на булевару — и запита сам себе: да ли је заиста показао Клари презирање? — Не, — одлучи на послетку . . . То је било друго осећање . . . осећање неспоразума . . . неверљивости, најзад! „Несрећна

Клара!" прозуја му опет кроз главу. Да, несрећна! потврди опет . . . То је најзгоднија реч. А ако је тако — онда сам ја био неправичан. Имала је право, кад је казала да ју ја нисам разумео. Жао ми је! Тако можда знаменито створење прошло је тако близу мене . . . а ја нисам умео да се користим, одгурнуо сам је . . . Али, нека! Цео је живот још предамном. Можда ћу још таквих срести!

„Али, зашто је баш мене изабрала? — Он се погледа у огледало, поред којег је пролазио. — Шта ли има на мени особитога? Каква ли сам ја лепота? лице . . . као и сва лица . . . Уосталом и она није била лепотица.

„Лепотица није била . . . Али, како је изразито лице имала! Непомично . . . али изразито! . . . Такво лице још нисам видео. А има и дара . . . то јест, имала га је. Дивљи, неразвијен, шта више груб . . . али несумњив . . . И ту сам био неправичан према њој“.

Аратов се у мислима пренесе на оно књижевно-музикално матине . . . и морале сам себи да призна да се особито јасно сећао сваке њене отпеване и изговорене речи, сваке интонације . . . Тога не би било да није имала дара.

„А сада је све то у гробу, куда је сама себе гурнула . . . Али, мене се то не тиче . . . Ја нисам крив! Било би смешно помислити да сам ја крив!“

Аратову опет дође у главу да чак и ако је било у ње „нешто тако“ — његово понашање при састанку, несумњиво ју је морало разочарати. Зато се онако жестоко и насмејала при расстанку.

„А и ко може доказати да се отровала због несрећне љубави? То само новинарски дописници сваку такву смрт приписују несрећној љубави! Људима са таквим карактером, као што је Кларин, живот лако постаје равнодушан . . . досадан. Јест,

досадан. Купфер има право: просто јој досадио живот."

"Поред свег успеха и овације?"

Аратов се замисли. Шта више, беше му пријатна психолошка анализа, којој се предавао. Сачуван дотле од сваког додира са женскињем, није ни слутио како је за њега самог било значајно то напрегнуто испитивање женске душе.

"То значи, — настави он своја размишљања, — да јој уметност није задовољавала, није испуњавала пустош њенога живота. Прави уметници једино живе за уметност, за позорницу . . . Све остало пада пред тим што они сматрају за свој позив . . . Она је била дилетант!"

Ту се Аратов опет замисли.

"Не, реч дилетант није пристајала уз оно лице, уз онај израз, уз оне очи . . .

И пред њим се опет указа Кларин лик, са устремљеним на њ сузним погледом, са притиснутим на усне, стегнутим рукама . . .

"Ах, не, не . . . прошапта он. Зашто?"

Тако прође цео дан. За ручком Аратов много разговараше са Платошом, распитујући је о прошлости, коју је она рђаво памтила и причала с тога што је слабо владала језиком — и осим свога Јаше ништа није запамтила у своме животу. Само се радовала томе што јој је данас тако добар и љубазан! Увече се Аратов толико примири да је са тетком одиграо неколико пута карата.

Тако је прошао дан . . . али зато ноћ!!

XI.

Ноћ поче добро, он убрзо заспа — и кад му тетка на прстима приђе, да га трипут пред спавање прекрсти — то је радила сваке ноћи, онје

лежао и дисао мирно као дете. Али, пред зору усни сан.

Сневао је као да иде по голој степи, засутој камењем под ниским небом. Међу камењем била је стазица; он пође по њој.

Одједном, пред њим се уздиже нешто као танак облак. Загледа се, а из облака се створи жена, у белој хаљини, са сјајним појасом око струка. Хитала је да му измакне. Није јој видео ни лица, ни косе . . . све је то скривао дуги вео. Али, он је по што по то хтео да је стигне. Само, ма колико да је хитао — она је увек била хитрија од њега.

На стазици лежи широк, пљоснат камен, налик на надгробне плоче. Камен јој препречи пут. Жена застаде. Аратов јој притрча. Она се обрну к њему; али, ипак јој не виде очи . . . биле су затворене. Лице јој беше бело, бело као снег, руке су јој висиле непомично. Била је налик на статуу.

Полако, не мичући ни једним зглавком, она одмаче назад и спусти се на плочу . . . И, гле, Аратов већ лежи поред ње, опружен као надгробни споменик — а руке му скрштене као у мртваца.

Али, жена се тада диже и пође даље. Аратов такође хтеде да се подигне . . . али, не може ни да макне, не може ни руку да размакне . . . само очајно погледа за њом.

Тада се жена изненада осврте и он виде светле, живе очи, на живом, али непознатом лицу. Она се смеје, зове га руком . . . али, он никако не може да се макне.

Она се насмеја још једанпут — и брзо оде, весело машући главом, на којој се залепрша венац од малих ружа.

Аратов хтеде да виче, хтеде да прекине ту страшну мору.

Одједном, све унаоколо помрачи . . . и жена се врати к њему. Али, то више није непозната статуа . . .

то је Клара. Она стаде пред њим, прекрсти руке — и погледа га строго и пажљиво. Усне су јој стиснуте; али, Аратову се ипак чини као да чује речи:

„Ако хоћеш да знаш ко сам ја, иди тамо!“

„Куда?“ пита је он.

„Тамо! — чује се јечећи глас. — Тамо!“

Аратов се пробуди.

Подиже се у постељи, упали свећу, што стојаше на сточићу, али не устаде, и дуго остаде седећи, сав прозебао, базирајући се лагано наоколо. Чинило му се као да се нешто десило с њиме од кад је легао, да се нешто укоренило у њему... завладало њим.

„Зар је то могуће? — шапташе несвесно. — Зар постоји таква сила?“

Не могаше да издржи у постељи. Лагано се обуче, и до зоре ходаше по соби. И, чудновато, о Клари није мислио ни тренутка, а није мислио с тога што беше већ одлучио да сутра дан отпутује у Казан!

Мислио је само о том путу, о томе како да све то удеси, шта да понесе собом, како ће тамо све распитати, дознати и умирити се.

„Не одеш ли, — размишљао је у себи, — Бога ми ћеш полудети.“ Тога се бојао, бојао се својих живота. Био је уверен да само док он све то види, да ће се сва та искушења разлетети, као и ноћашња мора.

„А свега ће ми требати за пут недеља дана, мислио је он... шта је то недеља дана? Иначе се нећу опростити.“

Сунце грану и обасја му собу, али дневна светлост не могаде да одагна од њега ноћашње сени и да промени његову одлуку.

Платошу као да гром погоди, кад јој он саопшти своју одлуку. Она чучну доле, ноге јој се пресекоше.

— Како, у Казан? Зашто у Казан? — шапгаше, буљећи своје обневиделе очи.

Не би се више зачудила кад би чула да се њен Јаша жени сусетком пекарком или да иде у Америку.

— А идеш ли на дуго у Казан?

— Вратићу се за недељу дана, — одговори Аратов, стојећи полуокренут тетки, која је још седела на поду.

Платонида Ивановна хтеде још нешто да каже, али, Аратов сасвим из небуха и сасвим необично викну на њу.

— Ја нисам дете. — повика он и пребледе, усне му задрхташе, а очи пакосно севнуше. — Ја имам двадесет и шест година и знам шта радим, могу да радим шта хоћу! Не допуштам никоме . . . Дајте ми новаца за пут . . . спремите ми кофер с рубљем и оделом . . . и не мучите ме! За недељу дана ћу се вратити, Платоша! — додаде тишим гласом.

Платоша се подиже, стењући и не одговарајући више, одмили у своју собу. Јаша је беше пре-страшио.

— Није ми глава на раменима, — говораше куварици, која јој помагаше да смести Јашине ствари, — то није глава већ кошница . . . а у њој зује пчеле, не знам. Иде у Казан, мајчице моја, у Ка-зан!

Куварица, која јуче беше видела вратара како дуго разговара са полицајцем, хтеде то да спомене госпођи, али не смеде, само помисли: „У Казан? Само да не буде некуд даље!“ Платонида Ивановна беше толико збуњена, да се чак не сети да изговори своју обичну молитву. У таквој невољи не може ни Господ Бог помоћи.

Тога дана Аратов отпутова у Казан.

XII.

Још честито не стиже у варош и још не беше узео собу у гостионици, а већ поче да распитује за кућу удовице Миловидове. За све време путовања био је некако као укочен, што му уосталом ни мало не сметаше да пази на све, да у Нижњем Новгороду пређе са жељезничке станице на пароброд, да једе на станицама и тако даље. Као и пре, веровао је да ће се тамо све објаснити, с тога је од себе гонио сваку успомену и мисао, задовољивши се једино размишљањем и спремањем за беседу, којом ће пред породицом Кларе Милић изложити прави узрок свога доласка. И, ето, најзад стиже своју мету и затражи да се представи. Пустеше га — са неповерењем и страхом — али, примише га.

Удовичина кућа изгледала је баш исто онако како ју је Купфер описивао; сама удовица сасвим је личила на неку од Островских трговачких жена, ма да је била чиновничка жена; муж јој је био колешки асесор.

Не без извесне тешкоће Аратов се прво извини због смелости и необичности своје посете, изговори свој припремљени говор, како би желео да покупи све потребне податке о прерано умрлој, даровитој глумици; како га у томе не руководи само обична радозналост, већ дубоко саучешће према њеном дару, који је он обожавао (тако баш и рече обожавао); како би најзад био грех оставити публику у незнању шта је све изгубила у њој, и зашто јој се не остварише наде!

Госпођа Миловидова не презираше Аратова, а једва и да је разумевала добро, шта јој је говорио тај непознати гост, — само се мало исправи и избуљи очи, налазећи, ипак, да је смеран, да је лепо

одевен и да није какав пробисвет . . . неће тражити новаца.

— Ви то говорите о Каћи? — упита, кад Аратов ућута.

— Тако је . . . о вашој кћери.

— И зато сте из Москве дошли?

— Из Москве.

— Само за то?

— За то.

Госпођа Миловидова одједном се охрабри.

— Јесте ли ви писац? Пишете ли у новинама?

— Не, нисам писац, а и у новинама нисам досад писао.

Удовица обори главу. Није могла да разуме.

— Значи . . . од своје воље? — Запита она одједном.

Аратов не знаде одмах шта да јој одговори.

— Из саучешћа, из уважаења према њеном дару, — рече најзад Аратов.

Реч „уважаење“ допаде се госпођи Миловидовој.

— Шта ћу! — рече уздахнувши. — И ако сам јој мати, и ако сам је много жалила . . . Ето, одједанпут, таква несрећа! . . . Али, морам признати: увек је била неразборита, па је тако и свршила! Таква срамота! . . . Помислите, како је мајци! Још само, хвала Богу, што су је сахранили по хришћански . . . Госпођа Миловидова се прекрсти. — Још од малена никога није слушала, побегла из родитељске куће . . . и напослетку, да се благо изразим, отишла у глумице! Зацело је ја нисам отерала од куће, јер ја сам је волела! Ипак, мати сам јој! Није јој била нужда да живи код туђина, — да се потуца! . . . Ту се удовица заплака. — А ако ви, господине, — поче она опет, бришући очи крајем вратне мараме, — имате ту намеру и не мислите ништа непоштено с нама, него напротив, хоћете да нам укажете почаст, то се онда поразговарајте

са мојом другом ћерком. Она ће вам све боље испричати него ја . . . Аночка! — викну госпођа Миловидова. — Аночка, ходи овамо. Овде је неки господин из Москве због Каће, жели да говори!

Нешто лупну у суседној соби, али се нико не појави.

— Аночка! — викну опет удовица. — Ана Семјоновна! Ходи, кад ти кажем.

Врата се лагано отворише и на прагу се указа девојка не баш млада, болешљивог изгледа и ни мало лепа, али са благим и тужним очима.

Аратов јој пође у сусрет и представи се, при чем јој спомену свога пријатеља Купфера.

— А, Фјодор Фјодорић, — рече тихо девојка и полако седе на столицу.

— Но, ето, поразговарај са господином, — рече госпођа Миловидова, устајући тужно с места, — господин се потрудио и дошао чак из Москве због тога да покупи податке о Каћи. А мене извините, господине! — додаде окренувши се Аратову. — Ја имам домаћих послова. Аночком се можете лепо објаснити, она ће вам причати и о позоришту . . . и све остало. Она је моја умница, образована; говори француски и чита књиге, ни мало горе од њене покојне сестре. Може се рећи да ју је она и васпитала, била је старија . . . па се трудила.

Госпођа Миловидова оде. Кад остаде сам с Аном Семјоновном, Аратов понови своју беседу; али, пошто на први поглед виде да има посла с истински образованом девојком, а не са трговачком ћерком, постаде мало опширнији и поче употребавати друге изразе, при крају се и сам узбуди, порумене и осети да му срце јако бије. Ана га слушаше, ћутећи; тужни осмејак не силажаше јој с лица . . . тај осмејак причаше о горком, неболном јаду.

— Ви сте познавали моју сестру? — упита она Аратова.

— Не; ја ју управо нисам познавао, — одговори он. — Видео сам је и чуо само једанпут... Али, вредело је једанпут видети и чути вашу сестру...

— Ви хоћете да пишете њену биографију? — упита опет Ана.

Аратов није очекивао то питање; али, одмах одговори: „Да, — за што не бих?“ Али, главно му је да упозна публику...

Ана га прекиде, махнувши руком.

— На што то? Та публика јој је и без тога нанела много јада; а Каћа је тек почињала да живи. Али, ако ви сами (Ана га погледа и опет се осмехну, онако тужно али пријатније... као да је помислила: јест, ти ми улеваш поверење)... ако ви сами гајите према њој такво саучешће, онда допустите да вас замолим, дођите к нама довече... после ручка. Сад не могу... тако изненада... Морам да се приберем... Покушаћу... Ах, ја сам је тако много волела!

Ана окрете главу, била је готова да бризне у плач.

Аратов одмах устаде, захвали на предлогу, рече да ће доћи зацело... зацело! И оде, носећи у души утисак тихога гласа, благих и тужних очију и горећи од нестрпљења.

XIII.

Аратов истога дана оде Миловидовима, и пуна три сата разговараше с Аном Семјоновном.

Госпођа Миловидова леже да спава одмах после ручка — у два сата — и „одмарала се“ до вечерњег чаја, до седам сати. Разговор Аратовљев са сестром Кларином, није баш ни био разговор, јер

је говорила готово само она, у почетку запињући и збуњено, а доцније са неодољивим жаром. Оче-видно је обожавала своју сестру. Поверење, које јој ули Аратов, расло је и јачало; она се не уздржаваше, шта више, двапут се ћутке заплака пред њим. Чинио јој се достојан њених искрених саопштења и излива . . . У њеном глухом животу још се није тако што десило! . . . А он . . . он је гутао сваку реч.

Ево шта је дознао . . . Много шта непотпуно . . . много шта је он допуњавао.

У детињству Клара је несумњиво била размажено дете, а и као девојка није била много боља: својевољна, прзница, самољубива, с оцем се никако није слагала, кога је презирала због пијанства и ограничености. Он је то увиђао и није јој опраштао. Музикалне способности показале су се код ње доста рано; отац им не даваше да се развијају, признавајући само сликарство за уметност, у којем додуше није много успео, али које је хранило и њега и породицу. Мајку је Клара волела немарно, као дадиљу, сестру је обожавала, ма се и тукла с њом и уједала је . . . Истина, она би затим клечала пред њом и љубила уједена места. Била је — жива ватра, сва страст и противуречност: осветљива и добра, великодушна и злопамтило, веровала је у судбину, а није веровала у Бога (те речи прошапута Ана са страхом); волела је све лепо, а о својој се лепоти никад није старала и одевала се како било; није могла да трпи да јој се удварају младићи, а у књигама читала је само оне стране где се говорило о љубави: није марила да се допадне, није волела ласкање — а никад не заборављаше ласкање, као што не заборављаше ни увреде; бојала се смрти, а сама себе је убила! Понекад је говорила: „Онаквог каквог бих ја желела не могу да нађем . . . а други ми не требају! „—“ Али,

ако га ипак нађеш?" — питала ју је Ана. — "Ако нађем, узеху га." — "А ако не успеш?" — "Но, тада ћу се убити. Значи: не допадам му се." Отац Кларин (који би понекад пијаним очима запитао жену: „чији ли ти је то гарави ђаво? — Мој није!“) желећи да је се што пре опрости, науми да је уда за богатог, младог трговца, приглупог, али који је важио за „образованог“. На две недеље пред свадбу (било јој је тада тек шеснаест година), она приђе младожењи, па, скрстивши руке и играјући се прстима по лактовима (њен најмилији положај), одједном измахну и пљесну га по руменом образу својом великом, снажном руком! Он ћипи и само што разјапи уста... Треба признати да је био у њу смртно заљубљен... Запита: „Зашто?“ Она се засмеја и оде. — Ја сам била ту у соби, — причала је Ана, — била сам очевидац. Потрчах за њом и рекох јој: „За име Бога, Каћо, шта си то урадила?“ — А она ми одговори: „Кад би то био прави човек — избио би ме, али то је кукавица! И још ме пита: зашто? Ако волиш и нећеш да се светиш, а ти трпи и не питај: зашто? Ја нећу бити његова никад!“ И тако се и не удаде за њ. Убрзо за тим упозна се с оном глумицом — и побеже од куће. Мати је плакала, а отац само рече: „Терај шугаву овцу из тора!“ И нити се распитивао, нити бринуо за њу. Отац није познавао Клару. Мене уочи свога бегства у мало није задала у својим загрљајима, — додаде Ана, — и све је понављала: не могу, не могу другојаче!... Срце ми се цена; али, не могу. Ваша ми је ћелија мала... није за крила. Судбину не можеш избећи...

После тога, настави Ана, — ретко смо се виђали. Кад отац умре она дође на два три дана, ништа не узе од наслеђа и опет ишчезну. Код нас јој је било тешко... Ја сам то видела. Доцније је опет дошла у Казан, али већ као глумица.

Аратов поче да распитује Ану о позоришту, о улогама у којима се Клара појављивала, о њеним успесима . . . Ана му одговараше потанко, са оњим истим тужним, ма да живим одушевљењем. Шта више, показа Аратову Кларину фотографију у једној улози. На слици она гледаше у страну, као да се окренула од гледалаца; густа коса падала јој је као змија на голу руку. Аратов дуго посматраше ту слику, нађе да је слична, запита да ли је Клара суделовала при јавним читањима и дознаде да није; да је њој било потребно узбуђење на позорници . . . али му је на уснама горело друго питање.

— Ана Семјоновна — запита најзад не гласно, али необично снажно, — реците ми, молим вас, реците ми зашто, зашто се она решила на тај страшан корак?

Ана обори очи.

— Не знам! — промрмља она после неколико тренутака. — Бога ми, не знам! — настави живље, када примети да Аратов махну рукама, као неверујући јој. — Од самог доласка овамо била је замишљена и суморна. Њој се зацело нешто десило у Москви; ну, то ја нисам могла да сазнам. Али, напротив, тога судбоноснога дана она је некако била ако не веселија, а оно мирнија но обично. С тога нисам ништа ни слутила, — додаде Ана с горким осмехом; као да пребацује себи за то.

— Видите, — настави даље, — Каћи је још при рођењу било писано да ће бити несрећна. Од раног детињства била је уверена у то. Наслонила би се тако на руку, замислила би се и тек рекла: „Ја нећу дуго живети!“ Предсказивало јој се. Помислите, да је још раније, каткад у сну, а понекад и на јави виђала шта ће с њом бити! „Не могу да живим како хоћу, па и не треба да живим“ . . . беше јој узречица . . . „Јер нам је живот у нашој руци!“ И она је то доказала.

Ана покри лице рукама и заћута.

— Ана Семјонова, — поче доцније мало Аратов,
— Ви сте можда чули чему новине приписују . . .

— Несрећној љубави? — прекиде га Ана у речи, тргнувши руке с лица. — То је клевета, клевета, измишљотина! Моја нетакнута, неприступачна Каћа . . . Каћа и несрећна, презрена љубав?! А да ја то не знам? . . . У њу су се сви заљубљивали . . . а она . . . А и у кога би се овде заљубила? Где је тај од свих тих људи, који би био достојан ње? Ко ли је дорастао до мога идеала поштења, истинитости и чистоте, главно чистоте, који би јој, поред свих њених недостатака, стално лебдео пред очима? . . . Њу да одгурне, њу . . .

Ану издаде глас . . . Њени прсти лако задрхташе. Одједном сва порумене . . . порумене од негодовања и у тренутку — и само за тренутак — личила је на сестру.

Аратов поче да се извињава.

— Слушајте, — поче Ана опет; — ја бих желела да ни ви сами не верујете, ако је могуће! Ето, ви хоћете да напишете чланак о њој, што не, ето вам прилике да јој сачувате успомену! Зато говорим с вама тако искрено. Чујете, остао је Каћин дневник . . .

Аратов претрну.

— Дневник! — прошапта он.

— Јест, дневник . . . то јест, свега неколико страница. Каћа није волела да пише . . . по читаве месеце није ништа записивала . . . а и писма су јој била тако кратка. Али она је увек, увек говорила истину, никад није лагала . . . Са њеним самољубљем да лаже! Ја . . . ја ћу вам показати тај дневник! Видећете и сами да ли у њему има каквог наговештавања о несрећној љубави!

Ана брзо дохвати из фијоке од стола за писање танку свещицу, од десетак страна не више, и пружи је Аратову. Овај је жудно зграби, познаде непр-

вилан, развучен рукопис, рукопис онога писма без потписа, — отвори је на срећу и одмах наиђе на ове редове:

„Москва. — Уторак . . . јуна. Певала сам и читала па књижевном матинеу. Данашњи је дан за мене значајан. Он ће одлучити моју судбину! (Те речи бежу двапут подвучене.) Ја сам . . . Ја сам опет видела . . .“ Ту је било неколико брижљиво избрисаних редова. А затим: „Не! не! не! . . . Треба опет као и раније, само ако . . .“

Аратову клону рука у којој је држао свешцицу, а глава му се опусти на груди.

— Читајте! — узвикну Ана. — Зашто не читате? — Прочитајте из почетка . . . То се све може прочитати за пет минута, ма да обухвата време од две године. У Казану већ није ништа записивала . . .

Аратов се лагано подиже са столице и паде на колена пред Аном.

Ова се чисто скамени од чуда и страха.

— Дајте, дајте ми тај дневник, — рече Аратов загушеним гласом и пружи Ани обе руке. — Дајте ми га . . . и слику . . . ви зацело имате другу, а дневник ћу вам вратити . . . Али, потребан ми је, потребан . . .

У његовој молби, у његовом искривљеном лицу, било је нешто тако очајно да је већ личило на мржњу, на патњу . . . А он је заиста и патио. Није могао ни мислити да ће га снаћи таква беда и раздражљиво мољаше за милост, за спасење . . .

— Дајте, — молио је опет.

— Да нисте . . . ви . . . били заљубљени у моју сестру? — рече Ана најзад.

— Ја сам ју свега двапут видео . . . верујте ми! . . . И када ме не би гонили узроци које сам не разумем, нити могу да их опишем . . . кад нада мном не би владала нека сила, моћнија од мене . . . ја вас не бих молио . . . не бих дошао овамо. Мени

је потребио . . . ја сам дужан . . . а ви и сами рекосте да сам обавезан да оперем њен образ!

— И ви нисте били заљубљени у моју сестру?
— запита га Ана поново.

Аратов не одговори одмах, лако се обрну као од бола.

— Јест! Био сам! Био сам! И сад сам још заљубљен! — повика он исто тако очајно.

У побочној соби зачуше се кораци.

— Устаните . . . устаните! — брзо рече Ана.
— Долази мајка.

Аратов устаде.

— Узмите и дневник и слику, Бог с вама! Сирота, сирота Каћа! . . . Али, дневник ћете ми вратити, — додаде она живо. — Ако што напишете, пошаљите ми, зацело. Јесте ли чули?

Долазак госпође Миловидове спасе Аратова да не одговори. Али, ипак, стиже да прошапће: — „Ви сте Анђео! Хвала! Послаћу све што напишем.“

Госпођа Миловидова после спавања ништа не питаше.

Аратов оде из Казана са фотографијом у шпагу од капута. Записницу врати Ани, пошто изреза из ње оно место, на којем су били подвучени редови, тако да она не примети.

На повратку у Москву њим опет овлада мртвило. Ма да се у потаји радовао што је добио оно ради чега је ишао, ипак је одгањао све мисли о Клари до повратка кући. Много је више мислио о њеној сестри Ани.

„Чудно, симпатично створење! — мислио је он. — Какво тамељно разумевање свега, како јој је срце пуно љубави, како нема ни мало себичности! Како ли код нас, у унутрашњости и још у таквим приликама могу да никну такве девојке! Она је и болесна, и ружна, и није више млада; па, ипак, како

би одличан друг била за ваљаног, образованог човека! . . . Ето у кога би се требало заљубити!"

Аратов је тако мислио . . . Али, кад дође у Москву, све то узе сасвим други облик.

XIV.

Платонида Ивановна неописано се обрадова повратку свога братанца. Шта све није помислила за време његовог одсуства!

„Најмање у Сибир! — шептала је она, седећи као укочена у својој соби. — У најмању руку, годину дана!"

При том јој је и служавка доносила најистинитије гласове, који су је плашили, како је нестао сад овај, сад онај младић из суседства. Потпуна невиност и доброта Јашина ни мало не умириваху старицу.

А гле, Јаша јој се вратио здрав и чио. Додуше, приметила је као да је у лицу мало као пребледео и омршавио — сасвим разумљиво . . . без надзора!" — Али, не смеде да га запиткује о путовању. За ручком га запита:

— А је ли лепа варош Казан?

— Лепа, — одговори Аратов.

— Тамо ваљада само Татари живе?

— Не сами Татари.

— Да ниси донео отуда какав халат?

— Не, нисам донео.

Тиме се разговор и свршио.

Али, чим се Аратов обрете сам у своје кабинету, одмах осети као да га је нешто обухватило, да је опет у власти, управо у власти другог живота, другог бића. Ма да је казао Ани (у оном наступу изненадног заноса) да је заљубљен у Клару — сада му се самоме та реч чињаше глупа

и чудна. „Не, он није заљубљен; а и како би се заљубио у мртву, која му се ни жива није свиђала, коју је готово заборавио? Не! Али, он је у власти... у њеној власти... он више не припада самоме себи. Он је занесен. Занесен толико, да чак и не покушава да се ослободи ни подсмехом својој глупости, ни пробуђеним у себе ако не уверењем а оно надом да ће све то проћи, да су то само живци, ни тражењем доказа за то, — ни ичим другим. „Нађем ли га — узећу га,“ сети се опет Клариних речи, како му их је Ана предала... и, ето, он је узет. „Али, она је мртва? Јест, њено је тело мртво... Али, душа? Зар она није бесмртна?... Зар су њој потребни земаљски органи, па да покаже своју власт? Магнетизам нам је доказао утицај живе човечје душе на другу човечју живу душу... Зашто се тај утицај не би протегао и доцније после смрти — ако душа остаје жива? Али, са каквом сврхом? Шта би од тога могло бити? А зар ми уопште схватамо какве сврхе има све оно што се дешава око нас?“ Те мисли толико су мучиле Аратова, да он одједном, при чају, запита Платошу: верује ли она у бесмртност душе? Она у први мах не разумеде шта је пита, а затим се прекрсти и одговори да на што би била душа, кад не би била бесмртна! — А кад је тако, може ли она имати утицаја и после смрти? — запита опет Аратов. Старица одговори да може... то јест, да се моли за нас; и то кад прођу сва искушења — у очекивању страшнога суда. А првих четрдесет дана она само облеће око оног места где је смрт наступила.

— Првих четрдесет дана?

— Да; а затим настају искушења.

Аратова задиви теткино знање, и оде у своју собу. — И опет осети оно исто, ону исту власт над собом. Та се власт показивала и у томе што му се непрестано привиђао Кларин лик, до најмањих

ситница, до таквих ситница, које за живота није ни приметио на њој; видео јој је прсте, нокте, коврдице на лицу испод слепих очију, мали младеж под левим оком; видео је мицање усана, ноздрва, обрва . . . и какав јој је ход — и како држи главу, мало на десно . . . све је то видео! Њему се у опште све то није свиђало, али није могао а да то не види и да о томе не мисли, Прве ноћи по повратку није је сањао . . . био је врло уморан и спавао је као заклан. Зато, чим се пробудио, она поново уђе у његову собу, и тако и остаде у њој, као домаћица; као да је својом добровољном смрћу искупила то право, не молећи за њ, не тражећи дозволе за њ. Он узме њену фотографију и поче да је увеличава. Затим науми да је удеси за стереоскоп. Мучио се доста, али му најзад пође за руком. Сав задрхта, кад кроз стакло угледа њену фигуру, која је изгледала као жива. Али, та фигура беше сива, као да је напашена . . . а осим тога счи . . . очи су непрестано гледале у страну, непрестано као да су се окретале од њега. Он их је гледао дуго, дуго, као да очекује да ће се оне окренути и на његову страну . . . шта више нарочито је жмиркао . . . Али, очи осташе непомичне, а цела њена фигура имађаше изглед неке лутке. Он се одмаче, тресну се у наслоњачу, узне откинути лист из њеног дневника, са подвученим редовима — и помисли: „Видиш, — рече, — говори се да заљубљени љубе редове, што их је исписала драга рука — а ја то не желим — а и рукопис ми се не чини леп. Али, у овом је реду моја осуда.“ Ту се сети свога обећања што га је дао Ани, односно чланка. Седе за сто и лати се пера; али, све што је писао било је тако лажно, тако реторично . . . у главном, лажно . . . као да ни сам не верује у оно што је написао, као ни у своје осећање . . . па чак и сама Клара чињаше му се непозната и загонетна. Није

му се допала. — „Не! помисли, бацивши перо, или писање није посао за мене, или треба још да почекам!“ Поче се сећати своје посете код Милонидових и свега причања Аниног. „О, та добра, чудна Ана! . . .“ Нека реч: „Недирнута!“ одједном га порази. Као да га је у исти мах нешто и ожегло и обасјало. — „Да, — викну гласно, — она је недирнута и ја сам недирнут . . . Ето шта јој је дало ту власт!“

Поново га опхрваше мисли о бесмртности душе и животу с ону страну гроба. — Зар Свето Писмо не вели: „Смрти, где ти је, жало?“ А Шилер: „И мртви ће оживети!“ (Auch die Toten sollen leben!) Или ево шта каже Мицкијевић: „Волећу до свршетка живота, а и по свршетку живота!“ А један енглески писац каже: „Љубав је јача од смрти!“ Особито је на Аратова утицала изрека из Светога, Писма. — Хтео је да нађе место, где су се налазиле те речи . . . Али, није имао Светога Писма, оде да га затражи од тетке Платоше. Она се зачуди; али, ипак, дохвати прастару књигу у искрзаним корицама од коже, са бакарним копчама, сву искоману воском и даде је Аратову. Он је однесе у своју собу — али дуго не могаде да нађе ту изреку. . . Зато наиђе друго:

„Нема веће љубави до те: жртвовати свој живот за пријатеље“. . . (Јеванђеље Св. Јована, глава XV ст. 13.).

Он помисли: „Није тако речено. — Требало је рећи: „Нико нема веће власти од ове . . .“

„А ако она није због мене жртвовала свој живот? Ако је само с тога свршила са собом што јој је живот постао тежак? Ако на састанак није ни дошла ради љубавних изјава?“

У том тренутку привиде му се Клара пред растанком на булевару . . . Он се сети оног болног израза на њеном лицу, и суза и речи: „Ах, ви ништа нисте разумели!“ . . .

Не, није се могао варати у томе зашто и за кога је дала свој живот . . .

Тако прође цео дан, до у ноћ.

XV.

Аратов леже рано, ма да му се није спавало; надао се да ће се одморити у постељи. Напрегнутост његових живаца умарала га је више него телесни умор после пута. Али, ма колико да је био уморан, није могао заспати. Покуша да чита. . . Али, редови му брзаху пред очима. Он угаси свећу, и мрак завлада у његовој соби. Али, он и даље лежаше будан са затвореним очима . . . И, гле, учини му се, као да му неко шапће на уво. . . „Куцање срца, шум први!“ помисли он . . . Али, шапат пређе у говор. Неко је говорио руски, брзо, тужно и разговетно. Али, ни једна реч није могла да се разабере . . . Ну, глас је Кларин!

Аратов отвори очи, подиже се, налакти се . . . Глас постаде слабији; али, и даље настави свој тужни, убрзани и нејасни говор.

То је несумњиво глас Кларин!

Нечији прсти лако прелетеше по клавирским диркама . . . Затим опет проговори глас. Зачуше се отегнутији звуци . . . као јечање . . . све једни исти. Затим почеше да се одвајају речи:

„Руже . . . руже . . . руже . . .“

— Руже, — понови шапатам Аратов. — Ах, да, то су оне руже, што сам их видео на глави те жене, у сну . . .

„Руже!“ зачу се опет.

— Јеси ли ти то? — запита истим шапатам Аратов.

Глас одједном умуче.

Аратов почека . . . почека и загнури главу у озглавље. „Халуцинација слуха, — помисли он. — Али, ако је она . . . ако је она заиста овде? . . . Кад бих ју видео, да ли бих се уплашио? Или бих се обрадовао? Али, чега бих се плашио? Чему бих се радовао? Ево чему: то би био доказ да постоји други свет, да је душа бесмртна. Уосталом, кад бих чак нешто и видео, то би такође могла бити само халуцинација вида . . .“

Али, ипак, ужеже свећу и брзим погледом, без извесног страха, прелете сву собу . . . и ничега необичнога не виде у њој. Устаде, приђе стереоскопу . . . Опет она иста сива лутка са очима које гледају у страну. Досадањи страх у Аратову замени јед. Као да се преварио у своме очекивању . . . а и све то очекивање изгледаше му смешно. — Та, то је најзад глупо! — промрља он, поново леже у постељу и угаси свећу. Опет завлада густа помрчина.

Аратов одлучи да сад заспи . . . Али, појави се ново привиђење. Учини му се као да неко стоји наспред собе, близу њега — и готово приметно дише. Он се брзо окрете, отвори очи . . . Али шта се могло видети у тој густој помрчини? Он поче да тражи палидрвца по сточићу . . . и одједном му се причини као да неки лак, нечујан вихор дуну преко целе собе, преко њега, кроз њега — и реч: „Ја!“ јасно му зазуја у ушима . . .

Прошло је неколико тренутака, пре но што је упалио свећу.

У соби опет не беше никога — и он више не чу ништа до јако куцање свога срца. Испри чашу воде и оста непомичан, ослонивши главу на руку. Чекао је.

Он помисли: „Чекаћу. Или је све ово лудорија . . . или је она овде. Неће се она играти мноме, као мачка мишем!“ Чекао је, чекао је дуго . . . тако дуго да му је рука којом је придржавао главу била

набрекла... али се ни једно од пређашњих привиђења не понови. Двапут му се очи склапаху... али их он одмах отвараше... бар му се чинило да их отвара. За мало па се загледа у врата и устави се на њима. Свећа догоре — и у соби настаде опет помрчина... Али, врата су се белела као дуга бела пруга у сред помрчине. И одједном, та се пруга покрену, смањи се, исчезе... и на њено место, на прагу, указа се женска фигура. Аратов је загледа... Клара! И овога пута она гледа право у њега, приближује му се... На глави јој венац од црвених ружа... Он се сав стресе и подиже се.

Пред њим је стојала тетка у спаваћој капи, са великом црвеном траком и у белој рекли.

— Платоша! — с муком проговори он. — Јесте ли то ви?

— Јесте, ја сам, — одговори Платонида Ивановна. — Ја сам, Јашка, ја.

— Што сте дошли?

— Ти си ме пробудио. Испрва све као да си јечао... а затим си одједном викнуо: Спасите! Помозите!

— Ја викнуо?

— Да, викнуо, и то тако промукло: — Спасите! Помислила сам: Боже! Да није болестан? И дошла сам. Је си ли здрав?

— Сасвим здрав.

Значи да си сањао рђав сан. Хоћеш да те окадим тамњаном?

Аратов се још једном загледа у тетку и црпште у смех... Фигура добре старице у капи и рекли са преплашеним и отегнутим лицем, доиста беше веома смешна. На мах нестаде тајанствености, која га је окружавала и мучила, све чаролије разлетеше се.

— Не, Платоша, голубице, не треба, — промрмља он. — Опростите што сам вас нехотице уплашио. Спавајте мирно, а и ја хоћу да спавам.

Платонида Ивановна постоја још мало, показана свећу и прогунђа: — Што не угасиш . . . Несрећа за час дође! — И излазећи, не могаде да издржи а да га ма и издалека не прекрсти.

Аратов одмах заспа — и спаваше до јутра. Устаде добро расположен . . . ма да му беше жао нечега . . . Осећао се свеж и чио. „Ствараш себи некакве романтичне измишљотине!“ рече, смешећи се, сам себи. Ни једанпут не погледа ни у стереоскоп, ни у откинати лист. Ипак, одмах по доручку оде до Купфера.

Нешто га је вукло тамо . . . То је нејасно осећао.

XVI

Аратов застаде свога сангвиничнога пријатеља код куће. Поразговара мало са њим, укори га што је сасвим заборавио њега и тетку, саслуша нове похвале о благу од жене, кнегињи, од које Купфер тек што беше добио из Јарослава капу, прошивену рибљим крљуштима . . . и одједном седе поред Купфера и пиљећи му право у очи, рече, да је био у Казану.

— Био си у Казану? А зашто?

— Хтео сам да покупим податке о оно . . .
Клари Милић.

— О оној што се отровала?

— Да.

Купфер махну главом.

— Видиш ти, молим те. А кажу: млакоња! Хиљаду врста прешао тамо и овамо . . . А зашто? А? Кад би имао какво интересовање за ту жену, још бих и разумео! Све! Сваку лудост! — Купфер се сав разбаруши. — Али, да само прикупи материјал, како се то каже код нас учених људи . . . хвала лепо! За то постоји статистички одбор! А

шта је, јеси ли се упознао са старицом и сестром? Чудна девојка, зар не?

— Чудна, — потврди Аратов. — Причала ми је много шта занимљиво.

— Је ли ти казала како се управо отровала Клара?

— То јест . . . како?

— Да, на који начин?

— Није . . . Била је још тако тужна . . . Нисам смео ни да је распитујем. А зар је било нешто особито?

— Дабогме да је било. Замисли: тога дана требало је да игра — и играла је. Понела је са собом бочицу отрова у позориште, испила га пред почетак првога чина — и одиграла цео први чин. Са отровом у себи! Каква јачина воље? Каква карактер! И кажу да никада није са таквим осећањем, са таквом ватром одиграла своју улогу! Публика ништа не слути, пљеска, изазива . . . А тек што је завеса пала, стропоштала се и она, ту, на позорници. Крчање . . . и за један час оде и душа! Али, зар ти ја то нисам причао? И у нови-нама је то било!

Аратову се у тренутку охладише руке и нешто му задрхта у грудима.

— Не, ниси ми причао, — промрмља он најзад. — А да ли знаш какав је то комад био?

Купфер се замисли.

— Казали су ми тај комад . . . у њој се представља преварена девојка. Вероватно некаква драма. Клара је била рођена за драмске улоге . . . Сама њена спољашност . . . А куда ти? — прекиде Купфер самога себе, видећи да се Аратов маша шешира.

— Нешто се не осећам добро, — одговори Аратов. — Збогом, доћи ћу други пут.

Купфер га задржа и загледа му се у лице.

— О, брате, како си ти нервозан човек! Погледај се само, сав си пребледео као крпа.

— Није ми добро, — понови Аратов, ослободивши се Купферове руке и оде кући. Тек сад му бејаше јасно да је само ради тога и ишао Купферу, да говори о Клари . . .

„О махнитој, о несрећној Клари! . . .“

Ипак, кад стиже кући, брзо се умири донекле.

Околности што су пратиле смрт Klarину потресосе га у први мах јако . . . али, затим та игра „са отровом у себи,“ како рече Купфер, чинила му се као нека наказна фраза, бравура — и он се већ стараше да не мисли о томе, бојећи се да не пробуди у себи осећање налик на гнушање. А за ручком, седећи преко од Платоше, сети се одједном њене ноћашње појаве, њене кратке рекле, капе са великом траком (шта ли ће трака на капи за спавање?), целе оне смешне фигуре, од које се сва његова привиђења разбегоше, као од писка машинисте у фантастичном балету! Натера чак Платошу да му поново прича о томе како је чула његову вику, како се уплашила, како је скочила и није могла да погоди ни своја ни његова врата и т. д. Увече поигра мало карата са њом и оде у своју собу донекле тужан, али ипак доста спокојан.

Аратов није мислио о предстојећој ноћи, нити се бојао ње: био је уверен да ће све проћи не може бити боље. С времена на време мислио је о Клари; али, одмах би се сетио како се „фразасто“ убила и напуштао ту мисао. Та „гадост“ сметала је другим успоменама на њу. Погледавши узгред на стереоскоп, учини му се, да она зато и гледа у страну, што се стиди. Баш над стереоскопом, на зиду, висео је портрет његове матере. Аратов га скиде са клина, дуго га посматраше, пољуби га и остави у фијоку. Зашто је то учинио? Да ли зато што тај портрет није требало да стоји близу те

жене . . . или из другог разлога — Аратов не даваше себи рачуна. Али, портрет материн пробуди у њему успомену на оца . . . на оца кога је гледао како умире у тој истој соби, на истој постељи: „Шта ти мислиш о свему томе, оче? — обрати се он у мислима њему. — Ти си све то разумевао; ти си такође веровао у Шилеров свет духова. Саветуј ме!“

— Отац би ме саветовао, да се оканем свију тих глупости, — промрмља Аратов гласно, и лати се књиге.

Али, није могао дуго да чита, осећао је као неку тежину у целом телу; леже раније него обично у постељу, потпуно уверен да ће заспати одмах.

Тако је и било . . . Али, да мирно проведе ноћ, не оствари му се.

XVII.

Још не беше ни поноћ прошла, кад он усни необичан, страшан сан.

Чинило му се да се налази у богатој спахиској кући, чији је он власник. Недавно је купио и ту кућу и све имање око њега. И непрестано мисли: дивно, е сад је дивно; али, да не испадне рђаво! Око њега се врти некакав човечуљак, његов управник, непрестано се смеши и клања и хоће да покаже Аратову како је све добро уређено и у кући и у пољу. „Смилујте се, молим вас, — говори он и пери се при свакој речи, — погледајте, како је све у најбољем стању! Видите коње . . . какви дивни коњи!“ И Аратов виде читав ред коња. Стоје у коњушницама, окренути репом к њему, гриве и репови им дивни . . . Али, тек што Аратов прође поред њих, коњи окрећу главе к њему и злобно кезе зубе. — Дивно, мисли Аратов; али, биће зла! —

„Молим, молим, — говори опет управник, — изволите у врт, погледајте само, како имате чудних јабука!“ — Јабуке су заиста дивне, црвене и округле; али тек што их Аратов погледа, оне се смежурају и опадају . . . „Биће зла!“ мисли он. — „Ево и језера, — брбља управник, — како је плаво и равно! Ето и златног чамца . . . Је ли вам по вољи да се на њему провозате? . . . Он сам плови! „Не седам!“ мисли Аратов: „Биће зла!“ И опет се посади у чамац. На дну лежи неко мало створење, налик на мајмуна; оно држи у шапама бочицу са тамном течношћу. „Не бојте се, — виче са обале управник, — није то ништа! То је смрт! Срећан пут!“ — Чамац брзо одмаче . . . Ну, одједиом долете вихор; али, не као онај јучерањи, благ и нечујан, не, него црни, страшан, бесан!

Све се ковитла унаоколо, а у сред густе магле Аратов виде Клару у позоришном костиму, приноси бочицу устима, издалека се чује: „Браво, браво!“ — и нечији груб глас говори Аратову на уво: — „А! ти си мислио да ће се све свршити као комедија? — Није, то је трагедија!“

Дршћући сав, Аратов се пробуди. У соби није мрачно . . . Однекуд допире слаба светлост, па тужно и мирно осветљава све предмете. Аратов не даје себи рачуна откуд та светлост . . . Осећа само то да је Клара ту, у тој соби . . . он осећа њено присуство . . . он је опет и за увек у њеној власти!

Из његових уста отрже се крик:

— Кларо, јеси ли ту?

— Јесам! — разлеже се јасно, са средине мирно осветљене собе.

Аратов нечујно понавља своје питање . . .

— Јесам! — чује се опет.

— Па, онда, хоћу да те видим! — викну и скочи из постеље.

Неколико тренутака постоја на једном месту, босих ногу на хладном поду. Погледи му блуђаху. „Где је? Где је?“ шапутаху његове усне . . .

Ништа не види, не чује.

Осврну се и примети да та слаба светлост, што испуњава собу долази од свећице, заклоњене листом хартије у углу, коју је вероватно наместила Платоша, док је он спавао. Он чак осети и мирис тамњана . . . Зацело је и то дело њених руку.

Он се брзо обуче. Било је глупо и мислити на даље спавање. Затим застаде на сред собе и прекрсти руке. Јаче но икада осећао је присуство Кларино.

И он поче да говори не гласно већ свечано и лагано, као да се заклиње:

— Кларо, — тако поче он, — ако си заиста овде, ако ме видиш, ако ме чујеш — јави се! Ако је власт, коју осећам над собом, — заиста твоја власт — јави се! Ако је то што сам чуо — заиста твој глас; ако је осећање које је овладало мноме — љубав; ако си сада уверена да те волим, ја који досад нити сам волео, нити познавао ни једну жену; ако знаш, да сам те после смрти заволео страшно, неодољиво, ако нећеш да полудим — јави се, Кларо!

Аратов још не стиже да изговори последње речи, кад одједном осети, да му неко нагло приђе од позади — као онда на булевару и спусти му руку на раме. Он се окрену; али, не виде никога. Ну осећање да је она ту постаде му тако јасно и извесно, да се он опет нагло окрену . . .

Шта је то? У његовој наслоњачи, на два корака од њега седи женска сва у црини, глава јој обрнута у страну, као у стереоскопу . . . То је она! То је Клара! Али, какво строго, како сетно лице!

Аратов се тихо спусти на колена. Да, имао је право тада: нити се уплаши, нити зарадова, па чак и не зачуди . . . Шта више, срце му поче лакше да

бије. Само је једно знао и осећао: „Ах, најзад, најзад!“

— Кларо, — проговори slabим, али мирним гласом, — што ме не погледаш? Ја знам да си то ти . . . Али, ето, могу помислити да ми је уображење створило слику, налич на т у (он показа руком на стереоскоп) . . . Докажи ми да си то ти . . . Окрени се к мени, погледај ме, Кларо!

Кларина се рука полако диже . . . и опет паде.

— Кларо! Кларо! Окрени се к мени!

И глава се Кларина полако окрену, спуштени се очни капци подигоше, и очи јој упреше мрачан поглед у Аратова.

Он устукну мало — и оте му се развучен глас, који је дрхтао:

— Ах!

Клара га гледаше одлучно . . . Али, њене очи и лице задржаше пређашњи, забринут, строг, готово незадовољан израз. Са тим истим изразом појавила се она на естради приликом онога књижевног матинеа, пре него што је видела Аратова. И тако исто, као и онда, одједном порумени, лице оживе, поглед сену, а радостан, блажен осмејак отвори јој усне . . .

— Опрошћено ми је — кликну Аратов. — Ти си победила . . . Узми ме! Јер ја сам твој — и ти моја!

Он полете к њој, хтеде да пољуби те усне што се смејаху и ликоваху — и он их пољуби, осети њихов ватрени додир, шта више осети влажну хладноћу њених зуба — и раздраган крик разлеже се по сумрачној соби

Платонида Ивановна дојури и нађе га онесвешћена; клечао је, а глава му клонула на наслоњачу; малаксале руке опружене; бледо лице дисало је опојношћу неизмерне среће.

И Платонида Ивановна паде поред њега; обгрли га и јаукну: „Јашо! Јашице! Јашане!“ — Покуша

да га својим слабим рукама подигне . . . он се и не помаче.

Тада Платонида Ивановна поче да виче из свег гласа. Дотрча служавка. Њих две га некако подигоше, посадише и почеше да га прскају водом по лицу . . .

Он дође к себи, — Али на теткина питања само се осмехну — тако блажено, да се она још више престраши и поче крстити час њега, час себе . . . Аратов, најзад, одмаче њену руку и са истим блаженим изразом на лицу, запита: — Шта вам је. Платоша?

— А шта је теби, Јашице?

— Мени? Срећан сам . . . срећан, Платоша . . . ето шта ми је. А сад хоћу да легнем, да спавам.

Хтеде да устане; али, осети такву слабост у ногама и по целом телу, да се без теткине и служавкине помоћи не би могао ни свући — ни лећи у постељу. Али, заспа брзо, а на лицу му непрестано беше онај блажено-усхићени израз. Само му лице беше веома бледо.

XVIII.

Кад је сутрадан Платонида Ивановна ушла к њему — он је био непрестано још у истом стању . . . Слабост не беше попустила, и он чак мораде остати у постељи. Платониди Ивановној нарочито се не свиђаше бледило његова лица. — „Боже, шта ли је то! — мислила је она. — Ни капи крви у лицу, неће буљона, лежи и смеши се — и непрестано уверава да је здрав-здравцат! Није хтео ни да доручкује“.

— Шта ти је, Јашо? — запита га. — Хоћеш ли цео дан тако да лежиш?

— Можда ћу! — одговори љубазно Аратов.

И сама та љубазност не допаде се Платониди Ивановној. Аратов је изгледао као човек који је познао велику, по њега врло пријатну тајну — па је суревњиво чува и држи за себе. Очекивао је ноћ не са нестрпљењем, већ са радозналешћу. — Шта ли ће даље бити? — питао је сам себе. Беше пристао да се чуди и да сумња: био је уверен да општи са Кларом, да они воле једно друго... ни у то није сумњао. Само... шта може произићи из такве љубави? Сети се овог пољупца... и чудна га језа брзо и слатко обузе по целом телу. „Таквим пољупцем нису се пољубили ни Ромео и Јулија!“ помисли он. „Али, други пут ћу боље издржати... Надвладаћу је... Она ће доћи са венцем од пупољака у црној коси...“

— Али, шта ћемо даље? Јер заједно не можемо живети. Значи, треба да умрем, да бих био заједно с њом? Да није зато и дошла, да ли неће тако да ме узме? Па шта? Да се умире — па нек се умре. Сад се ни мало не бојим смрти. Она ме не може уништити. Напротив, само ћу тако и тамо бити срећан... кад нисам био срећан за живота, као што и она није била... Јер смо обоје — недирути. Ох! тај пољубац.

*

Платонида Ивановна свраћаше Аратову у собу; не узнемираваше га питањима — само би га погледала, шапутала, уздахнула — и опет одлазила. Али, он одби и да руча... То је већ био рђав знак. Старица оде свом познанику, кварталном лекару, у кога је имала вере само с тога што није пио и имао жену Немицу.

Аратов се зачуди, кад тетка доведе лекара; али, Платонида Ивановна поче тако молити свога Јашенку, да допусти Парамону Парамонићу, (тако се звао лекар) да га прегледа — макар само њој

за љубав — на што Аратов пристаде. Парамон Парамонић опита било, погледа му језик — запиташта — и најзад изјави да је потребно да га „аскултира“. Аратов беше у таквом попустљивом расположењу, да пристаде и на то. Лекар му смотрено раздрљи груди, деликатно га покуца, послуша, учини „хм, хм!“ — преписа капљице и микстуру — а што је главно посаветова: да буде миран и да се чува од јаких узбуђења. „Ето ти! — помисли Аратов . . . Али, доцкан си се сетио братац!“

— Шта је са Јашом? — упита Платонида Ивановна, тутнувши на прагу три рубље у банкнотама Паромону Паромонићу. Квартовни лекар, који је, као и сви данашњи доктори, особито они што носе мундир, волео да се разбацује научним терминима, рече јој, да њен братанац има све диоптричне симптоме нервозне кардиалгије — а уз то и фебрис . . .

— О, баћушка кажи ми мало простије, — осече се Платонида Ивановна, — немој да ме плашиш латинским; ниси у апотеци!

— Срце није у реду, — објасни јој лекар, — а има и грозницу. — И понови свој савет, да буде миран и да се чува јаких потреса.

— А је ли опасно! — запиташта строго Платонида Ивановна, као да му скрене пажњу да опет не почне латински. — За сад се не може предвидети!

Лекар оде. Платонида Ивановна се снужди . . . Али, ипак, посла у апотеку по лек, који Аратов не хтеде да узме, поред све њене молбе. Одби да узме и чаја за груди.

— Што се ви плашите? — говораше јој. — Верујте, ја сам сад најздравији и најсрећнији човек на целој свету.

Платонида Ивановна само заврте главом.

Увече га спопаде мала ватра; па, ипак, наваљиваше да тетка не остане у соби код њега, него

да иде да спава. Платонида Ивановна повинова се; али, нити се скиде, нити леже; већ седе у наслоњачу, прислушкујући и шапћући своју молитву.

Тек што беше задремала, кад је одједном пробуди страшан, продирући крик . . . Она скочи, отрча у собу к Аратову — и нађе га као и јуче где лежи на поду.

Али, он не дође к себи као јуче, ма колико да се она трудила око њега. Ту ноћ га спопаде врућица заједно са запаљењем срца.

За неколико дана умре.

Чудна околност пратила је његову другу невестицу. Кад су га подигли и положили у постељу, указа се у десној стегнутој руци прамичак црне женске косе. Одкуда је била та коса? Ана Семјоновна имала је такав прамичак, што јој беше остало од Кларе; али, како је она могла дати Аратову ствар, која је њој била тако драга? Осим, ако је била метнула у дневник, па није ни приметила кад га је дала?

У предсмртном бунилу Аратов је називао себе Ромеом . . . после тровања; говорио је о склопљеном браку; о томе да сада зна шта је наслада. Особито страшан тренутак био је за Платониду, кад Аратов дође мало к себи и видевши је поред своје постеле, рече:

— Тетка, што плачеш? Зато што морам да умрем? А зар ти не знаш да је љубав јача од смрти? . . . Смрти . . . смрти! Где је твоје жало? Не треба плакати, него се треба радовати, тако као што се и ја радујем . . ."

И на лицу умирућег Аратова опет засија онај блажени осмех, од којег беше тако тешко сиротој старици.